

TREBALL FINAL DE GRAU

El valor i ús del dibuix infantil com a via d'alerta
de problemàtiques des de l'escola

▪ abús sexual infantil ▪

“Un dibuix més”

o la història d'un infant que no està escoltant

Tutora: Ann Elizabeth Wilson Daily
Facultat d'Educació
Mod. A - 6 crèdits

Barcelona, 2 de juny del 2020

RESUM

L'objectiu principal de l'estudi és analitzar la capacitat de detecció docent a través del dibuix, concretament, d'abús sexual infantil. Conseqüentment, es pretén investigar els possibles factors condicionants d'aquesta. La mostra està configurada per sis mestres d'Educació Primària en actiu i vuit en formació i les dades han estat obtingudes a través d'entrevistes orals. Els resultats de la investigació han trencat amb la premissa de què es partia i evidenciat factors condicionants per la detecció d'abusos, no només en la via de les representacions gràfiques sinó en general. Aquests factors són, principalment, el desconeixement docent sobre la temàtica, detecció i actuació; la valoració del dibuix com a via d'expressió i, contràriament, el seu no-ús des de l'escola; i les barreres amb què es troben les mestres tant per la naturalesa de la temàtica i les seves implicacions emocionals, com per la diversitat d'indicadors, com per la manca d'habilitats comunicatives suficients dels infants. Altrament, es mostra una important consciència docent i la seva preocupació per no sentir-se suficientment formades per fer-hi front. Els resultats de l'estudi conclouen en la utilitat del dibuix infantil com a via de alerta per augmentar la detecció d'abús sexual infantil, així com en la necessitat d'acompanyar les possibles sospites d'una conversa de comprovació del contingut del dibuix amb l'infant, per evitar tant la falsa detecció com la manca d'aquesta.

Paraules clau: detecció, escola, dibuix, maltractament infantil, conversa, protecció.

ABSTRACT

The main purpose of this study is to analyze teacher's detection capacity through drawings, specifically, of child sexual abuse. Consequently, it is intended to investigate its possible conditioning factors. The sample is developed by six active elementary education teachers and eight in training and data have been obtained through oral interviews. The results of the investigation did not fulfil the premise established and highlighted conditioning factors for the detection of abuses, not only through graphic representations but in general. These factors are, mainly, the teachers' lack of knowledge about the topic, its detection and intervention; the valuation of drawings as a form of expression and, on the contrary, their non-use at elementary school; and the obstacles teachers face, not only because of the topic's nature and its emotional implications, but also the diversity of indicators and the children's lack of communication skills. Besides that, an important awareness from the teachers is shown as well as a concern that they do not feel totally prepared to confront it. The results of the study conclude with the utility of children's drawings as a warning system to increase the detection of child sexual abuse and the necessity to accompany the possible suspicions from a verification conversation about the content of the drawing with the child in order to avoid both false detection and the absence of it.

Key words: detection, school, drawing, child mistreatment, conversation, protection.

ÍNDEX

1. Introducció.....	1
1.1. Estat de la qüestió	1
1.2. Justificació	3
1.3. Objectius	4
2. Metodologia.....	5
2.1. Mostra	5
2.2. Recollida de dades	7
2.3. Instrument de recollida de dades	7
2.4. Procediment d'anàlisi de dades	9
3. Resultats.....	10
3.1. Valor i ús del dibuix a l'escola	13
3.2. Rellevància de la institució escolar en la detecció de l'abús sexual infantil i coneixement docent de la temàtica	16
3.3. Manca de formació: consciència, preocupació i voluntat docent	20
4. Discussió.....	23
5. Conclusions i recomanacions pràctiques.....	26
5.1. Recomanacions pràctiques	28

Referències bibliogràfiques	29
Apèndix	32
Apèndix A: Transcripcions d'entrevistes a mestres en actiu	33
MA1	33
MA2	39
MA3	42
MA4	46
MA5	50
MA6	52
Apèndix B: Transcripcions d'entrevistes a mestres en formació	56
MF1	56
MF2	61
MF3	64
MF4	68
MF5	70
MF6	73
MF7	77
MF8	79
Apèndix C: mostra de dibuixos de la pregunta 6 de l'instrument de recollida de dades	82

1.1. Estat de la qüestió

L'Organització Mundial de la Salut (OMS) defineix el maltractament infantil com:

els abusos i la desatenció de què són objecte els menors de divuit anys, inclou tots els tipus de maltractament físic o psicològic, abús sexual, desatenció, negligència i explotació comercial o d'altre tipus que causin o puguin causar un dany a la salut, desenvolupament o dignitat de l'infant, o posar en perill la seva supervivència, en el context d'una relació de responsabilitat, confiança o poder (OMS, n.d., par. 1).

El present Treball Final de Grau (TFG) es centra en una tipologia de maltractament infantil: l'abús sexual. Aquest és definit per Save the Children (2017) com:

una manipulació de nens, nenes i adolescents, els seus sentiments, debilitats o necessitats, basada en una desigualtat de poder. Té com a objecte una part íntima i altament sensible de les persones, la seva sexualitat, en un moment en què està en desenvolupament i en el qual encara no es tenen les capacitats necessàries per entendre les implicacions del que està passant (p. 28).

Segons UNICEF (2016), el terme d'abús sexual abastaria "tota interacció sexual en la qual el consentiment no existeix o no pot ser especificat, independentment de si el nen entén la naturalesa sexual de l'activitat i fins i tot quan no mostri signes de rebuig" (p. 7).

L'abús sexual infantil, avui dia, segueix sent una realitat oculta i infravalorada. A Catalunya, una de cada cinc persones ha patit algun tipus de violència sexual i una de cada dues víctimes d'agressions i abusos sexuals és un infant (Pereda, Abad i Guillerma, 2007, citades per Save the Children, 2017b).

Segons l'estudi realitzat per Save the Children (2017b), al 2016 van denunciar-se a Catalunya 713 abusos i 254 agressions sexuals a menors d'edat. Tot i que

les dades recollides pels serveis de detecció indiquen que la proporció d'infants atesos per aquest motiu no supera el 2%, la prevalença d'abús sexual infantil se situa en un 15,5% pels nois i un 19% per les noies, percentatges molt superiors.

Això indica que hi ha una manca de detecció, que pot ser deguda a múltiples factors derivats de la complexitat de la temàtica, com les seves implicacions emocionals sobre les víctimes (por, vergonya, culpabilitat), els conflictes que els pot generar que l'abusador sigui un familiar i/o la manca de capacitat dels infants per a comprendre o expressar la situació (Riordan i Verdel, 1991).

En l'àmbit clínic i de resultes de la dificultat de provar els abusos sexuals en infants, ja que és freqüent que els nens i nenes es neguin a respondre preguntes sobre l'abús, el neguin o tinguin dificultats per verbalitzar l'experiència (Allen i Tussey, 2012), van començar a cercar-se formes menys directes que permetessin obtenir aquesta informació. Una d'elles: el dibuix.

L'ús del dibuix infantil per determinar la validesa de denúncies d'abusos sexuals, la seva utilitat per diferenciar víctimes de no-víctimes, és controvertida; s'han realitzat diversos estudis però existeixen resultats contradictoris entre ells. Burgess i Hartman (1993, citats per Allen i Tussey, 2012), Cohen-Liebman (1995, citat per Allen i Tussey, 2012) i Miller et al. (1987, citats per Allen i Tussey, 2012) van obtenir resultats positius, mentre que d'altres com Murrie, Martindale i Epstein (2009, citats per Allen i Tussey, 2012) van concloure en evitar l'ús d'aquestes tècniques. N'hi ha també estudis amb resultats inconclusius.

Per tant, com recull l'estudi realitzat per Allen i Tussey (2012), es pot afirmar que fins ara no hi ha proves empíriques suficients per establir uns indicadors gràfics o un sistema de puntuació fiable per identificar els abusos sexuals o físics en el dibuix.

Així però, s'empra el *Draw and Talk*, una tècnica utilitzada en entrevistes d'investigació per determinar casos d'abusos sexuals basada en el fet que els dibuixos ajuden els infants a expressar-se, faciliten la seva narració d'experiències i augmenten la quantitat d'informació que donen en emprar-los de base, com a suport. Com senyalen Katz i Hamama (2013), són molts els nens i nenes qui troben en el dibuix un llenguatge, una via natural i accessible per comunicar-se.

La tècnica es recolza en proves sobre les capacitats lingüístiques, comunicatives, socials i memorials dels infants (American Professional Society on the Abuse of Children, 1997; Home Office, 2007; Lamb et al., 2008, citats per Katz i Hamama, 2013), que denoten dificultats per a la verbalització i evocació, per a la narrativa concreta i detallada, i es duu a terme mitjançant preguntes específiques (no suggestives) sobre el dibuix realitzat. Com afirmen Hibbard, Roghmann i Hoekelman (1987), “preguntar sobre el dibuix pot ser d'utilitat en alertar les persones responsables de la possibilitat d'abusos sexuals” (p. 129). A més, i en paraules de Brown (2011, citat per Katz i Hamama, 2013), “el dibuix també serveix per fer més còmode el context, donant a l'infant un altre focus a part de l'entrevistador” (p. 879).

1.2. Justificació

El present TFG centra el focus d'investigació en la capacitat de detecció docent sobre els abusos sexuals vers infants a través del seu dibuix, entès com a forma d'expressió, de comunicació, tant potent com la verbal.

Tal com especifica la Generalitat de Catalunya (n.d.), la fase de detecció consisteix a “reconèixer o identificar una sèrie de senyals o indicadors físics, comportamentals i/o acadèmics de l'infant o adolescent i indicadors sobre el comportament i actituds de la família de les possibles situacions de sospita o certesa de maltractament” (p. 12) i els àmbits bàsics des dels quals pot dur-se a terme són: l'àmbit educatiu, l'àmbit de la salut, l'àmbit social, l'àmbit policial i l'àmbit del lleure.

L'escola, per tant, té un paper clau en la tasca de detecció de l'abús sexual infantil, ja que en ella transcorre bona part de la vida de l'infant i la implicació del mestre esdevé crucial, “s'ha de reconèixer a si mateix com a responsable del benestar i la integritat de l'alumne, de vegades com a únic observador i coneixedor del tracte a què és sotmès” (Síndic de Greuges, 2016, p. 23).

L'àmbit educatiu ha de centrar la seva actuació en la prevenció, detecció i conseqüent activació dels serveis o de les mesures de protecció que requereixen les víctimes (Mayoral i Sabaté, 2015) i per això és necessari que totes les

persones que formen part de la institució escolar tinguin coneixement de les formes de detecció i dels canals de denúncia (Generalitat de Catalunya, n.d.).

Katz i Hamama (2013) defineixen el dibuix com un llenguatge natural i accessible per als infants i la seva expressió emocional, seguint la línia en què ho fan Leibowitz i Mochini (1999 i 2005, citats per Katz i Hamama, 2013) afirmant que els infants empren el dibuix com a llenguatge alternatiu per expressar sentiments i pensaments abans d'adquirir una suficient fluïdesa verbal. És a dir, que els nens i nenes es comuniquen també a través dels seus dibuixos i aquests, en ocasions, poden ser una finestra cap al seu món interior.

Tot i la controvèrsia comentada anteriorment, Allen i Tussey (2012) afirmen que els infants víctimes d'abusos sexuals impremen els seus dibuixos amb indicadors que els poden diferenciar dels de nens i nenes que no han patit aquesta situació. Veltman i Browne (2000) reivindiquen que aquesta hauria de ser una de les vies per les quals els docents poguessin alertar de la possibilitat que un infant estigués sent víctima d'abusos i que el seu ús en la detecció hauria de tenir una validesa igual o superior a la del llenguatge verbal, recolzant-se en les dificultats que poden presentar els infants a l'hora d'explicitar què està passant, ja sigui per manca de vocabulari, per incomprensió de la situació o per por.

1.3. Objectius

L'objectiu principal de l'estudi és analitzar la capacitat de detecció d'abús sexual infantil a través del dibuix de mestres d'Educació Primària, concretament de sis mestres en actiu i vuit en formació.

Secundàriament, es pretén investigar quins factors hi poden estar implicats, és a dir, què pot incidir sobre aquesta detecció o no-detecció. En aquest sentit, principalment, es busca conèixer el grau de coneixement i implicació sobre la temàtica, la percepció sobre el paper docent i escolar, el valor i ús que se'n fa del dibuix i si existeixen diferències significatives entre les mestres en actiu i les mestres en formació.

2.1. Mostra

La mostra de la investigació està composta per sis mestres en actiu de l'etapa d'Educació Primària (des de primer curs fins a sisè) del centre A i vuit mestres en formació de la mateixa universitat i d'últim curs de carrera.

El centre A és públic, comunitat d'aprenentatge, d'alta complexitat i ubicat a un barri obrer i estigmatitzat com a conflictiu de la ciutat. La seva població, en general, té un nivell socioeconòmic baix, és molt diversa culturalment i consta d'una important presència gitana, trets que queden reflectits en l'alumnat que forma part del centre.

A la Taula 1 es mostren les dades bàsiques de les mestres en actiu (MA) i en formació (MF) entrevistades.

Taula 1. *Dades bàsiques de les mestres entrevistades.*

Mestres	Sexe	Edat	Formació i experiència
En actiu	MA1	Dona	40 Magisteri d'Educació Infantil i Primària, especialitat en Atenció a la Diversitat (AD). 10 anys d'experiència al centre A, mestra d'AD a Primària i coordinadora de l'etapa.
	MA2	Dona	58 Magisteri d'Educació Primària. 32 anys d'experiència docent, 15 al centre A. Tutora i coordinadora de riscos laborals.
	MA3	Dona	39 Magisteri d'Educació Primària, especialitat en Educació Física (EF). 15 anys d'experiència, tutora, mestra d'EF, reforços i coordinació CS.
	MA4	Dona	47 Magisteri d'Educació Infantil i Primària. 16 anys d'experiència docent, 11 al centre A. Cap d'estudis, tutora, reforços, àrees de Medi i Matemàtiques i coordinació CM i CS.
	MA5	Dona	54 Magisteri d'Educació Primària, especialitat en Educació Física (EF).

				26 anys d'experiència docent i 11 al centre A. Cap d'estudis, tutora, mestra de l'àrea de Castellà, encarregada de la biblioteca i coordinadora LIC.
	MA6	Dona	27	Magisteri d'Educació Primària, especialitat en TIC, Màster de CLIL, monitora i vetlladora. 4 anys d'experiència docent i 2 al centre A. Tutora i mestra d'Anglès.
En formació	MF1	Dona	24	Cicle Superior de laboratori, Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Atenció a la Diversitat (AD). 2 Pràcticums (escola tradicional i comunitat d'aprenentatge) i extraescolars de reforç.
	MF2	Dona	23	Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Educació Visual i Plàstica (EVIP). 2 Pràcticums.
	MF3	Dona	22	Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Educació Visual i Plàstica (EVIP) i monitora. 2 Pràcticums.
	MF4	Dona	21	Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Aprofundiment Curricular (AC) i Advanced. 2 Pràcticums.
	MF5	Dona	23	Cicle Superior d'Educació Infantil, Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Atenció a la Diversitat (AD). 2 Pràcticums.
	MF6	Dona	26	Cicle Superior d'Educació Infantil, Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Atenció a la Diversitat (AD). 2 Pràcticums.
	MF7	Dona	25	Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Aprofundiment Curricular (AC). 2 Pràcticums.
	MF8	Dona	23	Grau de Mestre en Educació Primària (4t), menció en Aprofundiment Curricular (AC). 2 Pràcticums.

Font: elaboració pròpia.

2.2. Recollida de dades

La recollida de dades s'ha efectuant mitjançant la realització d'entrevistes orals a les catorze mestres. Tenint en compte la situació actual, la crisi per Covid-19, s'ha hagut d'adaptar el procediment, el medi, i, en comptes de realitzar les entrevistes orals de manera presencial, s'han efectuat mitjançant l'enregistrament de notes d'àudio a través de WhatsApp. És a dir, les mestres han rebut les preguntes i les han contestat mitjançant missatges de veu.

2.3. Instrument de recollida de dades

La recollida de dades, com s'ha esmentat amb anterioritat, s'ha efectuat a través d'entrevistes orals i aquestes han sigut semidirigides. Aquest tipus d'entrevista és definida per Roigé, Estrada i Beltran (1999) com aquelles que “no són completament obertes, però tampoc segueixen un qüestionari tancat” (p. 150), és a dir, tot i tenir una estructura fixa com a base (preguntes detallades posteriorment), també s'han realitzat preguntes improvisades nascudes a partir de les respostes individuals donades per les entrevistades amb la finalitat d'aclarir o enriquir la informació.

Les preguntes preestablertes, basades en l'exploració bibliogràfica, en la revisió de la literatura, es presenten a la taula següent, juntament amb la seva fonamentació teòrica.

	Preguntes	Fonamentació teòrica
0	Introducció sobre el TFG i agraïment a la participació. Contextualització de l'entrevistat: sexe, edat, formació i experiència docent.	Elaboració pròpia.
1	Quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza?	Katz i Hamama (2013) defineixen el dibuix com un llenguatge natural i accessible per als infants i la seva expressió emocional, seguint la línia en que ho fan Leibowitz i Mochini (1999 i 2005, citats per Katz i

	És recollit i observat d'alguna manera pels docents? Quin control hi ha?	Hamama, 2013) afirmant que els infants empenen el dibuix com a llenguatge alternatiu per expressar sentiments i pensaments abans d'adquirir una suficient fluïdesa verbal.
2	Penses que l'abús sexual és una realitat comuna i pròxima?	L'abús sexual infantil, avui dia, segueix sent una realitat oculta i infravalorada. A Catalunya, una de cada cinc persones ha patit algun tipus de violència sexual i 1 de cada 2 víctimes d'agressions i abusos sexuals és un infant (Pereda, Abad i Guillerma, 2007, citades per Save the Children, 2017).
3	És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?	L'escola té un paper clau en la tasca de detecció de l'abús infantil, ja que en ella transcorre bona part de la vida de l'infant i la implicació del mestre esdevé crucial, "s'ha de reconèixer a si mateix com a responsable del benestar i la integritat de l'alumne, de vegades com a únic observador i coneixedor del tracte a què és sotmès" (Síndic de Greuges, 2016, p. 23).
4	Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?	Allen i Tussey (2012) afirmen que els infants víctimes d'abusos sexuals impremen els seus dibuixos amb indicadors que els poden diferenciar dels de nens i nenes que no han patit aquesta situació. Veltman i Browne (2000) reivindiquen que aquesta hauria de ser una de les vies per les quals els docents poguessin alertar de la possibilitat que un infant estigués sent víctima d'abusos.
5	Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el	"La formació dels professionals que treballen amb infants i adolescents per

	dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?	reconèixer aquests indicadors és clau perquè l'abús pugui ser detectat" (Síndic de Greuges, 2016, p. 18).
6	(mostra de diferents dibuixos infantils) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Per què?	12 dibuixos (veure apèndix C), 4 de no preocupants. A, B i C extrets de Hibbard, Roghmann i Hoekelman (1987). El C no es considera preocupant. D extret de Manning (1987); no preocupant. E i G extrets de Briggs i Lehmann (1989). F i H extrets de Save the Children (2017). I i J extrets de Goldner i Scharf (2012); no preocupants. K i L extrets de Save the Children (2017).
7	En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?	És necessari que totes les persones que formen part de la institució escolar tinguin coneixement de les formes de detecció i dels canals de denúncia (Generalitat de Catalunya, n.d.).

2.4. Procediment d'anàlisi de dades

Les dades recollides mitjançant les entrevistes s'han analitzat seguint el procediment senyalat per Ryan i Bernard (2003, citats per Fernández Núñez, 2006): en primer lloc, la identificació dels temes a través de la lectura; en segon lloc, la construcció d'un sistema de codis; en tercer lloc, l'assignació dels codis als textos; i en quart, la construcció de relacions entre codis.

Donades les circumstàncies actuals, el procediment de codificació entre les entrevistes de les mestres en actiu i de les mestres en formació ha tingut alguna variació; no en l'essència, però sí en el format.

Mentre que les transcripcions de les mestres en actiu han pogut ser impreses i analitzades seguint les següents recomanacions: deixant un marge més ampli a la dreta per poder-hi escriure anotacions sobre possibles codis, marcant amb color aportacions que podien servir de cites textuais per exemplificar els codis, i

retallant i col·locant plegats els fragments pertanyents a un mateix codi (Álvarez-Gayou, 2005; Miles i Huberman, 1994; Patton, 2002; Rubin i Rubin, 1995, citats per Fernández Núñez, 2006); les entrevistes de les mestres en formació han estat analitzades en suport digital i, per tant, no s'ha pogut realitzar la part de retallar fragments i agrupar-los físicament.

La tècnica de codificació executada ha seguit un procediment inductiu que, com defineixen Miles i Huberman (1994, citats per Fernández Núñez, 2006) consisteix a obtenir la codificació directament de les dades, sense disposar d'una de prèvia. És a dir, a través de la lectura conscient i repetida de les diferents entrevistes transcrits, s'han anat creant codis i marcant amb ells els fragments de text en què apareixien.

D'aquesta manera, posteriorment, s'han agrupat els codis creant categories i s'ha realitzat una taula per a cadascuna d'elles recollint-los. A partir dels fragments marcats amb els diferents codis s'han registrat les dades a les taules, facilitant visualment la seva interpretació, recompte i possibilitant conèixer la seva procedència (aquestes taules poden consultar-se a l'apartat de resultats).

3. RESULTATS

La sisena pregunta de l'instrument emprat per la recollida de dades cerca donar resposta a la pregunta principal de l'estudi: són capaços els mestres de detectar situacions d'abús sexual infantil a través del dibuix?

A partir de les respostes de les diferents entrevistades i les seves seleccions s'han creat quatre categories:

- Casos positius senyalats correctament → les mestres senyalen com a preocupant un dibuix procedent d'un cas d'abús sexual infantil, és a dir, que ho és.
- Casos positius senyalats erròniament com a negatius → les mestres no senyalen com a preocupant un dibuix que sí que ho és.

- Casos negatius senyalats correctament → les mestres no senyalen com a preocupant un dibuix que no ho és.
- Casos negatius senyalats erròniament com a positius → les mestres senyalen com a preocupant un dibuix que no ho és.

Taula 2. Resultats de les mestres en actiu a la sisena pregunta de l'instrument.

	Casos positius senyalats correctament	Casos positius senyalats erròniament com a negatius	Casos negatius senyalats correctament	Casos negatius senyalats erròniament com a positius
MA1	8/8	0/8	1/4	3/4
MA2	6/8	2/8	4/4	0/4
MA3	8/8	0/8	1/4	3/4
MA4	8/8	0/8	2/4	2/4
MA5	3/8	5/8	3/4	1/4
MA6	3/8	5/8	4/4	0/4

Font: elaboració pròpia.

Com es pot observar a la Taula 2, tres de sis de les mestres en actiu entrevistades, la meitat d'elles, han sigut capaces de senyalar com a preocupants el total (8/8) dels dibuixos infantils que pertanyien a casos d'abús sexual. Així però, també mostren que la majoria d'elles (4/6) senyalen com a alarmants entre un i tres dibuixos que no ho són i, d'altra banda, la meitat d'elles no detecten entre dos i cinc casos que sí que ho són.

Taula 3. Resultats de les mestres en formació a la sisena pregunta de l'instrument.

	Casos positius senyalats correctament	Casos positius senyalats erròniament com a negatius	Casos negatius senyalats correctament	Casos negatius senyalats erròniament com a positius
MF1	5/8	3/8	4/4	0/4
MF2	2/8	6/8	4/4	0/4
MF3	4/8	4/8	4/4	0/4
MF4	4/8	4/8	4/4	0/4
MF5	6/8	2/8	4/4	0/4
MF6	5/8	3/8	4/4	0/4
MF7	4/8	4/8	4/4	0/4
MF8	7/8	1/8	4/4	0/4

Font: elaboració pròpia.

Pel que fa a les mestres en formació, cap d'elles (0/8) ha realitzat una falsa detecció, és a dir, cap d'elles ha senyalat com a alarmant un dibuix que no ho fos. Contràriament, tampoc cap ha detectat el total de dibuixos procedents de casos d'abús sexual infantil. En aquest sentit, els resultats són molt diferents, des de la MF8, que en detecta set dels vuit, fins la MF2, que només en detecta dos, per tant, el rang de dibuixos preocupants no senyalats com a tals oscil·la d'entre un i sis de vuit.

Cal destacar que la majoria (5/6) de les mestres en actiu entrevistades, a diferència de les mestres en formació, fan molta èmfasi en la necessitat conèixer el context i de conversar amb els infants sobre els seus dibuixos per poder entendre què han representat i així saber si s'està interpretant correctament o no.

clar, lo lògic és... quan fa el dibuix el nen el comenta una mica llavors t'ajuda molt a entendre què és el que ha volgut plasmar perquè de vegades pots interpretar una cosa que igual no és lo que tu penses, no? (MA2)

De la mateixa manera, i en relació a aquesta qüestió, n'hi ha que realitzen interpretacions diverses d'un mateix dibuix que, tot i semblar alarmant, podria estar representant una altra situació innocent i concreta que es podria estar malinterpretant; derivant en no senyalar-los com a tal.

podria ser una imatge com molt concreta d'una persona que té algú a sobre, però potser també podria ser un papa que li va a llegir el conte a una nena i que en aquell moment està asseguda a la falda (MA1)

Contràriament, la pressió de conèixer la temàtica que s'està cercant i que s'ha de senyalar als dibuixos infantils mostrats deriva en una sobredetecció; acaben buscant indicis en dibuixos que no són alarmants i senyalant-los com a tal "per si de cas".

bueno, sempre hem de tenir la mirada i, per desgracia, pensar malament per si de cas, no? I després si ho hem de descartar, ho descartem (MA3)

Les entrevistes realitzades, tant a mestres en actiu com en formació, han permès establir tres blocs que acullen els factors que destaquen en els seus raonaments i que podrien ser condicionants dels resultats obtinguts respecte de la qüestió d'estudi.

Aquests factors que podrien incidir sobre la capacitat de detecció del professorat són:

3.1. Valor i ús del dibuix a l'escola

En quant al valor del dibuix i a l'ús que s'en fa d'ell a l'escola, els resultats evidencien una clara distància entre les utilitats i fortaleeses que les mestres identifiquen i expressen sobre el dibuix i l'ús (o el no-ús) que després se li dona.

Taula 4. *Valor i ús del dibuix a l'escola. Mestres en actiu.*

	Treball plàstic / assignatura	Lliure / entreteniment	Via d'expressió	Facilitador de l'expressió	Rellevància a Cicle Inicial
MA1	X		X		
MA2	X			X	
MA3			X	X	X
MA4	X	X	X		
MA5	X	X	X		
MA6	X	X	X		X

Font: elaboració pròpia.

Com es pot observar a la Taula 4, les mestres en actiu atorguen al dibuix una funció expressiva, majoritàriament com a via directa d'expressió i dues d'elles com a facilitador d'aquesta.

el dibuix o qualsevol altra manifestació artística és un bon mitjà d'expressió (MA3)

el dibuix és una eina que dóna molta informació als mestres (MA5)

moltes vegades als nens tan petits els hi costa expressar-se oralment i... i també hi ha un factor, que és la timidesa, que fa que no expressin tot el que pensen i amb el dibuix és una manera de que expressin tot (MA6)

Algunes d'elles també destaquen la seva importància a Cicle Inicial per la manca d'habilitats verbals, orals i escrites, suficients dels infants en aquestes edats.

el dibuix el faig servir molt sobretot als cursos de primer i segon i l'utilitzo també com una eina per l'expressió oral (MA3)

per primer com... com moltes vegades... com encara amb el tema de l'escriptura no són molt àgils, doncs utilitzem el dibuix com a manera d'expressió (MA6)

Tot i partir d'aquesta perspectiva, cinc de les sis mestres en actiu expressen que l'ús del dibuix a l'escola es limita a l'assignatura de Plàstica i tres d'elles

l'inclouen també a les estones lliures d'entreteniment. L'observació d'aquest s'atribueix a la seva valoració, a l'avaluació del dibuix des de Plàstica.

normalment es realitza o bé en els moments de Tutoria o en els moments de Plàstica. Ah... aquest dibuix es recull, es comenta amb els nens i se li posa la seva nota corresponent (MA2)

l'ús del dibuix a l'escola sempre ha estat força vinculat a l'àrea de Plàstica (...) quan nosaltres fem Plàstica el que reculls és la qualitat plàstica que tingui el dibuix (MA4)

normalment es realitza només en les estones d'Art i també a les estones de temps lliure, que els nens t'ho demanen i... bueno, tu els deixes (MA6)

Dues de les mestres comenten que només en cas d'existir una sospita prèvia comencen a fixar-se en les representacions gràfiques de l'infant en qüestió.

A través de les entrevistes també s'ha pogut observar el descontent de les mestres en formació respecte d'aquesta qüestió.

Taula 5. Valor i ús del dibuix a l'escola. Mestres en formació.

	Treball plàstic / assignatura	Lliure / entreteniment	Reemplaçat o "per omplir" - infravaloració	Via d'expressió	Rellevància a Cicle Inicial
MF1	X		X	X	
MF2	X	X	X	X	
MF3		X	X	X	
MF4	X	X	X		
MF5			X	X	
MF6				X	X
MF7	X		X		
MF8	X	X	X	X	

Font: elaboració pròpia.

La majoria de mestres en formació expressen la importància del dibuix com a via d'expressió, de comunicació, com un llenguatge sincer i de rellevància, ja que els infants poden plasmar en ell tot allò que potser no serien capaços d'expressar d'altra manera.

és una via de... de transmissió molt potent i sincera i els nens poden transmetre tot el que senten en ells sense expressar-ho amb paraules (MF3)

un dibuix crec que és... és una tècnica d'expressió, la més fiable en els nens petits, ja que no saben llegir ni escriure del tot, ni parlar, ni expressar el que realment està bé i el

que realment està malament, llavors crec que és la millor tècnica per poder expressar i poder detectar (MF6)

En relació amb la vessant expressiva del dibuix, la MF6 incideix en el seu ús, sobretot, a Cicle Inicial.

a primer de Primària, ja que és el curs dels més petitets, sí que utilitzaven el dibuix com tècnica d'expressió (MF6)

La majoria de mestres en formació destaquen, però, que la realitat de l'escola, segons han pogut observar durant les pràctiques realitzades, dista molt d'aquesta concepció i pràcticament totes elles emfatitzen la seva infravaloració, com el dibuix es destina o bé a l'assignatura de Plàstica amb fins avaluadors, o bé a les estones lliures d'entreteniment o a les estones que queden buides quan acaben feines.

en els moments on els alumnes poden dibuixar és a Plàstica i no tenen temps perquè molts cops la Plàstica és reemplaçada per moments on els alumnes poden fer alguna altra tasca (MF1)

per exemple, quan acabaven de fer uns... un treball, uns deures o alguna cosa que els hagués manat la mestra i els sobrava temps, llavors la mestra deia 'bueno, doncs fes un dibuix' (MF7)

ho feien com si fos un entreteniment a les hores lliures (MF8)

En relació amb aquest aspecte, fan èmfasi en la no observació per part docent de la major part dels dibuixos, ja que només aquells destinats a l'avaluació són recollits per adults, mentre que el dibuix lliure o espontani queda perdut.

aquells que sí que s'han d'avaluar d'alguna manera perquè potser són de Visual i Plàstica o... perquè estan dins d'un altre projecte, en general, sí que es recullen (...) quan es realitzen aquests dibuixos més... amb caràcter més d'oci, de temps lliure, eh... crec que no hi ha cap mena d'observació per part docent (MF2)

pel que he vist, és indiferent qui recull els dibuixos, és a dir, un dia poden recollir els alumnes els dibuixos i un altre dia els mestres (MF3)

els dibuixos que fan en estones lliures eh no són recollits ni els veu cap adult, simplement fan el dibuix i se'l guarden a la carpeta, o sigui, és més que res per passar l'estona (MF4)

3.2. Rellevància de la institució escolar en la detecció de l'abús sexual infantil i coneixement docent de la temàtica

Totes les mestres en actiu coincideixen en què l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima, així com en què l'escola és una institució de gran rellevància per a la seva detecció.

Taula 6. *Rellevància de la institució escolar en la detecció de l'abús sexual infantil. Mestres en actiu.*

	Temps	Clima (confiança, protecció)	Relacions (canvis, actituds)
MA1	X	X	
MA2		X	
MA3			X
MA4	X		X
MA5	X		
MA6	X	X	X

Font: elaboració pròpia.

Els tres factors que associen a aquesta rellevància són: el temps que els infants passen a l'escola, el clima de confiança i protecció d'aquesta i les relacions personals que s'hi donen. Tots ells estan molt relacionats entre sí, ja que d'uns en depenen els altres i tots són aspectes que faciliten la possibilitat de detecció per part dels mestres. Els docents comparteixen molt de temps amb els infants i, per tant, creen vincles i relacions personals, els coneixen i poden detectar quan succeeixen alteracions en ells, així com es va creant un clima acollidor i de protecció que potencia la confiança.

Taula 7. *Vies de detecció de l'abús sexual infantil. Mestres en actiu.*

	Observació	Verbalització	Compartir, xarxa
MA1	X	X	X
MA2		X	
MA3	X		X
MA4	X	X	X
MA5	X		
MA6		X	

Font: elaboració pròpia.

Les principals vies que les mestres en actiu associen a la detecció d'abusos des de l'escola són, com es pot observar a la Taula 7 i lligades a les potencialitats que destaquen les mestres sobre el paper de l'escola, l'observació directa dels

infants i les tutories individuals o verbalització. L'observació directa en tant que permet detectar actituds i comportaments diferents als habituals en els infants, canvis, l'estat d'ànim, etc. i la verbalització a les tutories individuals com a espai en què l'infant hauria de sentir-se còmode i acompanyat i pugués realitzar alguna verbalització sobre el que està passant, o verbalitzacions espontànies en altres moments.

un espai de confiança o així hauria de ser i que així ho hem de treballar amb els nens, per tant que, doncs, hi puguin fer verbalitzacions de manera segura amb alguna de les persones, algun dels mestres, que hi hagi a l'escola (MA1)

A més a més, la meitat d'elles recalquen la importància de compartir informacions entre mestres, de treballar en xarxa entre elles i així poder ser més efectives, ja sigui per alertar a l'equip i que tothom comenci a fixar-se, per comparar punts de vista o per conèixer si hi ha més docents compartint aquesta preocupació.

si ja anem compartint i a tots ens passa el mateix, hem detectat el mateix, ja es comencen a seguir els processos (MA3)

Tot i això, la gran majoria d'elles (5/6) expressa lliurement un sentiment de dificultat vers la detecció de l'abús sexual infantil. Aquesta dificultat recau sobre tres aspectes diferents.

Taula 8. *Dificultats de detecció de l'abús sexual infantil. Mestres en actiu.*

	Tabú	Llenguatge	Varietat d'indicadors
MA1			X
MA2	X		
MA3		X	X
MA4			
MA5	X		X
MA6	X	X	

Font: elaboració pròpia.

D'una banda, la naturalesa de la temàtica, la manera en què es percep per la societat i com la viuen els infants. Més concretament, les mestres en actiu estableixen l'abús sexual infantil com a un tema tabú i que acostuma a amagar-se, els infants pateixen amb ell i experimenten diferents sentiments que dificulten la seva expressió.

si s'atreveixen o... o si ells volen, t'ho expliquen (MA2)

és un tema molt difícil de tractar des de l'escola... perquè normalment està tan amagat que és molt difícil eh... obrir... obrir aquest tema (MA5)

D'altra banda, les dificultats de comunicació que poden sorgir conseqüència del grau de desenvolupament del llenguatge en edats primerenques, que pot dificultar l'explicació d'aquestes situacions o fets.

quan són petits, no tenen tanta riquesa o fluïdesa de vocabulari i els dificulta poder expressar les seves emocions (MA3)

D'altra, la complexitat dels indicadors d'abusos sexuals per la seva diversitat i contradictorietat, de l'observació de canvis en la conducta o personalitat i de la seva associació amb aquesta causística.

és molt difícil de detectar perquè... hi ha nens que, per exemple, presenten un mutisme i... i pot ser que estigui passant per aquest procés, o... o al revés, no? Nens que són més apàtics que, de cop i volta, són més expressius, busquen més el contacte (MA3)

Respecte dels resultats de les mestres en formació, la percepció de l'abús sexual infantil com a realitat comuna i pròxima no és tan radical. La majoria d'elles estan d'acord amb l'afirmació però des d'una vessant personal, no es recolzen en dades i formacions com sí fan les mestres en actiu; excepte les estudiants de la menció d'Atenció a la Diversitat que sí verbalitzen que en són coneixedores gràcies a assignatures específiques realitzades aquest darrer curs.

ara a la menció teníem una assignatura que es deia... Atenció a la Infància en Situació de Risc i el professor treballa en un centre d'atenció precoç i ens va explicar que hi havia moltíssims casos, moltíssims més dels que ens pensàvem (MF5)

Taula 9. *Rellevància de la institució escolar en la detecció de l'abús sexual infantil. Mestres en formació.*

	Temps	Clima (confiança, protecció)	Relacions (canvis, actituds)	Activitats / materials temàtica
MF1	X		X	
MF2	X		X	
MF3	X	X		X
MF4	X		X	
MF5	X	X		
MF6	X	X		X
MF7			X	
MF8		X		X

Font: elaboració pròpia.

Totes elles coincideixen en la importància de la institució escolar en la seva detecció, destacant, principalment, la quantitat d'hores que els infants passen en ella. També destaquen, com les mestres en actiu, el paper del clima escolar i de les relacions personals que s'estableixen. A més a més, tres d'elles destaquen el paper del docent pel que fa a possibilitar l'expressió de situacions d'abusos o altres problemàtiques a través d'incloure activitats o materials que els puguin fer sentir identificats o establir relacions amb allò que els està passant.

explicant-los contes relacionats poden arribar a explicar la seva experiència si se senten còmodes en l'ambient (...) mitjançant contes, dibuixos eh... no sé, algun teatre, alguna mena de titelles, perquè se sentin identificats, si és el cas, i puguin dir-ho (MF6)

Taula 10. *Vies de detecció de l'abús sexual infantil. Mestres en formació.*

	Observació	Verbalització	Dibuix	Compartir, xarxa
MF1	X			
MF2	X		X	
MF3	X		X	X
MF4	X			
MF5	X		X	
MF6			X	
MF7	X			
MF8	X	X	X	X

Font: elaboració pròpia.

Les mestres en formació, majoritàriament, expressen la insuficient informació de què disposen, el desconeixement sobre la temàtica i les possibles vies de detecció.

doncs, sincerament, no ho sé. Suposo que deu haver-hi algun pla o algun protocol o alguna cosa, però no tinc ni idea de quin és (MF4)

Tot i així, pel que fa a les vies de detecció, la gran majoria d'elles estableix l'observació directa com a via principal, seguidament els dibuixos dels infants i un cas aïllat fa referència a la verbalització.

penso que es podria detectar a partir de la conducta de l'alumne, a partir de dibuixos, eh... si estan jugant a joc simbòlic, doncs quines coses expressa (MF8)

Contràriament, gran part de la resta es recolza en el dibuix com a alternativa per manca d'expressió verbal, ja sigui per dificultats en relació amb la naturalesa de la temàtica o referents al llenguatge en sí.

potser els hi costa molt expressar aquestes coses i més quan... quan són desagradables o... fan com si no res i alomillor el comportament és el mateix, potser en els dibuixos que realitzen, de manera inconscient, sí que es veu més aquest eh... abús, no? (MF2)

Cal destacar que la majoria d'elles s'expressa des de la suposició, des del que creuen o intueixen, no des de la certesa de conèixer-les.

3.3. Manca de formació: consciència, preocupació i voluntat docent

El total de les mestres en actiu verbalitzen la seva percepció de manca de formació i, en conseqüència, d'eines, com a barrera per a la detecció.

la manera en què els mestres poden estar més sensibilitzats és fent formació (MA1)

Taula 11. *Consciència docent. Mestres en actiu.*

	Manca de formació / eines	Preocupació	Voluntat d'ajuda i protecció
MA1	X		X
MA2	X		
MA3	X	X	
MA4	X		
MA5	X	X	X
MA6	X	X	X

Font: elaboració pròpia.

Transmeten la seva preocupació (3/6) en relació a no sentir-se suficientment formades per fer-hi front i, per tant, no poder ser efectives en la seva tasca, així com la voluntat d'ajuda i protecció dels infants (3/6), que es veu dificultada per aquesta.

evidentment, la protecció a l'infant seria el primer a tenir en compte, nosaltres treballem amb ells, amb els nostres nens i nenes i... i... llavors hauríem de lluitar amb totes les nostres eines per la seva protecció (MA1)

a nosaltres ens agradaria, no? Poder ajudar els nostres alumnes (MA6)

D'altra banda, expressen el valor de les formacions relacionades realitzades i el sentiment que com més coneixen sobre la temàtica, més preocupació i necessitat de requerir-ne més tenen.

després de fer el taller de la *nom fundació*... que van venir a l'escola, em va preocupar molt per les dades que ens van donar (MA3)

vam fer la formació de *nom fundació* i va estar molt bé, em va agradar moltíssim, però vam sortir amb una mica la sensació d'allà de que és realment difícil (...) llavors... vaig sortir una mica decebuda (MA6)

Pel que fa a les mestres en formació, la percepció de manca de formació també és rotunda.

Taula 12. *Consciència docent. Mestres en formació.*

	Manca de formació	Preocupació	Voluntat d'ajuda i protecció	Reivindicació de formació
MF1	X	X		
MF2	X	X	X	
MF3	X	X	X	X
MF4	X	X		
MF5	X	X		X
MF6	X	X		
MF7	X	X	X	X
MF8	X	X	X	X

Font: elaboració pròpia.

El total d'elles evidencia la seva preocupació al respecte, juntament amb la consciència que, com a mestres, s'ho trobaran un cop exerceixin i que ara mateix, acabant l'últim curs de la carrera, potser no sabrien identificar-lo ni què fer. De la mateixa manera que les mestres en actiu, expressen la seva voluntat d'ajudar i protegir els infants (4/8).

crec que, a vegades, per la falta de formació dels mestres i dels professionals d'una escola, no es... diagnòstica (MF5)

realment és... una cosa que m'agradaria molt mmm sentir-me capaç de... de... saber i poder detectar-ho (MF2)

Una d'elles comenta que tot i no sentir-se suficientment formada, el seu coneixement sobre la temàtica s'ha ampliat durant l'especialització en Atenció a la Diversitat.

considero que... a partir de la menció m'han proporcionat més indicadors que si no hagués fet la menció per detectar abusos, tot i així, considero que no són els suficients (MF1)

Pel que fa a les vies d'actuació i protocols a seguir, només dues de les sis mestres en actiu són coneixedores del procediment a seguir, coincidint amb una mestra d'Atenció a la Diversitat i la Cap d'Estudis.

Taula 13. *Vies d'actuació davant l'abús sexual infantil. Mestres en actiu.*

	AD / Direcció	Coneixement protocol
MA1		X
MA2	X	
MA3	X	
MA4		X
MA5	X	
MA6	X	

Font: elaboració pròpia.

La resta es recolza en les especialistes d'Atenció a la Diversitat o Direcció, afirmant que en cas de sospitar o detectar algun cas d'abús el derivarien directament a elles. Cal destacar que parlen en tercera persona, serien aquestes persones a qui deriven el cas les que haurien d'encarregar-se, no saben què s'hauria de fer.

segurament aquests temes es porten a la CAD o es passen al despatx, que ja es posen en contacte amb la persona de l'EAP i a partir d'aquí entomen el tema (MA2)

aniria a l'equip directiu perquè al final ells són els que... els que, bueno, si han d'engegar alguna cosa ho han de fer ells o els que t'han de donar el protocol o... o el que has de fer mmm (MA6)

En el cas de les mestres en formació, cap d'elles, independentment de l'especialitat, és coneixedora de les vies d'actuació i protocol a seguir.

Taula 14. *Vies d'actuació davant l'abús sexual infantil. Mestres en formació.*

	Direcció	Psicòleg/a	EAP, DGAIA, SS	Coneixement protocol
MF1	X		X	
MF2	X		X	
MF3	X	X		
MF4	X		X	
MF5	X	X	X	
MF6	X	X		
MF7				
MF8	X		X	

Font: elaboració pròpia.

El total de les mestres verbalitza que no sabia com actuar en un cas d'abús, expressen des de la suposició com reaccionarien i a qui avisarien, demanarien ajuda o derivarien la situació, però no des de la seguretat i el coneixement.

Set de vuit fan referència a Direcció, tres de les quals ho comunicarien al psicòleg o psicòloga del centre i cinc d'elles fan referència a ajuda externa, esmentant l'EAP, la DGAIA o els Serveis Socials.

crec que el protocol que haig de seguir és... primer de tot, comunicar-ho a l'equip directiu eh... després, realitzar con un informe i... mmm i... crec que l'últim pas de tots és eh... parlar amb la DGAIA o algo així (MF1)

no ho sé, jo suposo que si ho veiés aniria a parlar amb la directora o amb la cap d'estudis o amb algú superior a mi perquè... perquè no sabia què fer, vull dir (MF8)

La meitat d'elles explicita el seu descontent amb la formació rebuda i reivindiquen la necessitat de formar al conjunt de mestres en aquestes temàtiques, no només en didàctiques, sent conscients que elles acaben la carrera sent-ne desconexades.

moltes vegades la universitat es limita a formar als mestres només en la... teoria i en el que s'ensenyava i no en... problemàtiques més greus que veiem cada dia i això ho deixen sobretot als especialistes i jo personalment crec que hauria de ser feina de... de les dues parts (MF3)

el que intentem és ser tutores al final i crec que són les que estan en primer contacte amb els pares, i que no sàpiga a dia d'avui com hauria de reaccionar o quines mesures seguir... em sembla fatal (MF7)

crec que... que ens haurien d'ensenyar aquestes coses perquè en un moment o altre serem mestres i haurem de conèixer com actuar en segons quines situacions (MF8)

4. DISCUSSIÓ

Els resultats del present estudi donen suport, parcialment, a la literatura revisada.

Un estudi de naturalesa similar realitzat per Veltman i Browne (2000), que investigava la capacitat de mestres i professionals de la salut mental d'identificar produccions gràfiques pertanyents a infants maltractats d'entre produccions d'un

grup de control, va concloure que la confiabilitat de la tècnica només semblava d'utilitat quan ja s'era coneixedor de l'existència de maltractament. Tot i que l'estudi se centra en dues tipologies concretes de dibuix, aquesta conclusió és compartida per les mestres en actiu entrevistades al present estudi, que afirmen fixar-se més en els dibuixos i buscar indicis en ells un cop ja existeix una sospita detectada des d'una altra via.

En relació, i pel que fa a la sobredetecció o a la falsa detecció realitzada per les mestres en actiu, és a dir, el fet de senyalar com a positius dibuixos que no pertanyen a casos d'abús, es troben resultats similars a l'estudi esmentat, ja que, en ser coneixedores de la temàtica, cerquen trobar indicis als dibuixos mostrats que puguin fer pensar en l'existència d'abús en produccions on, realment, no n'hi ha i que en una situació normal no les haguessin alarmat.

Altrament, l'estudi establí la necessitat que tot l'equip docent formés part en aquesta tasca de detecció i actuació, realitat que, segons mostren les dades recollides, no es compleix a la mostra estudiada, on aquesta responsabilitat recau sobre els especialistes d'Atenció a la Diversitat o Direcció.

Tal com afirmava l'estudi de Riordan i Verdel (1991), les mestres entrevistades han expressat la dificultat de detecció que presenta l'abús sexual infantil per la seva naturalesa i implicacions sobre els infants a nivell emocional, produint sentiments de por i/o vergonya que creen una barrera, així com la complexitat que pot representar per a un infant entendre què està passant i tenir les eines comunicatives suficients per poder expressar-ho; aspectes que poden contribuir a la manca de detecció existent, recollida per l'estudi realitzat per Save the Children (2017b), en relació amb aquesta tipologia de maltractament.

Altrament i en relació amb aspectes a què fa referència l'estudi de Veltman i Browne (2000), que reflexiona sobre l'extrema dificultat que pot comportar la detecció de maltractaments, les mestres entrevistades han afegit com a dificultat els múltiples i diversos indicadors, en relació amb l'observació directa i el comportament dels infants, que s'atribueixen al patiment d'abusos i, per tant, la complexitat pels mestres de detectar aquests canvis.

Respecte del dibuix com a via de detecció, les opinions entre les mestres, de la mateixa manera que en la literatura, són controvertides. Algunes, en actiu

generalment, pertanyen al parer de Murrie, Martindale i Epstein (2009, citats per Allen i Tussey, 2012), no comparteixen el dibuix com a via de detecció i, seguint a Veltman i Browne (2000), entenen el dibuix com a un complement per la detecció, com a una via a explorar un cop es sospita aquest abús per d'altres; d'altres, majorment en formació, l'entenen com a via en sí mateix, una més, paral·lela a la observació o la verbalització, com fan Thomas i Silk (1990, citats per Veltman i Browne, 2000).

El global de mestres coincideix en què el dibuix constitueix una via d'expressió, així com algunes d'elles també el troben un bon facilitador d'aquesta pels infants, com recolzava l'estudi de Katz i Hamama (2013). Aquestes autores destaquen la naturalitat i accessibilitat d'aquesta via, com recalquen també algunes de les mestres en formació, fent al·lusió a que el dibuix revela també parts de l'inconscient (Lev-Wiesel, 1998).

Contràriament, la gran majoria de mestres en actiu donen més pes al relat verbal i en el cas de la comunicació a través del dibuix expliciten la necessitat d'acompanyar-la d'una conversa amb l'infant, com emfatitzaven els estudis de Hibbard, Roghmann i Hoekelman (1987) i Riordan i Verdel (1991), incidint en la importància de preguntar sobre el dibuix per poder saber amb certesa què hi apareix: "la descripció verbal de l'obra donada pel nen o nena pot diferir del que apareix al dibuix" (Riordan i Verdel, 1991, p.120). Aquestes preguntes, però, com expliciten dues de les mestres en actiu, no han de suggestionar l'infant (Lamb et al., 2008 i 2011, citats per Katz i Hamama, 2013).

L'àmbit educatiu, segons estableix la Generalitat de Catalunya (n.d.), és un dels principals per la detecció i el Síndic de Greuges (2016), en acord, realça el paper docent incidint en la crucialitat que se senti responsable del benestar i integritat dels infants, paper amb què les mestres entrevistades mostren acord i consciència.

A més d'expressar aquesta consciència sobre la importància de la seva feina i en relació amb el sentiment de responsabilitat docent, han mostrat molta preocupació en relació a no sentir-se suficientment preparades per fer front a aquest tipus de situacions, coincidint amb els resultats de l'estudi de Vila, Graco, Loinaz i Pereda (2019), i situen en la manca de formació aquesta barrera.

Aquesta manca de formació, a part de ser explicitada per elles mateixes, queda plasmada en el desconeixement generalitzat sobre les vies d'actuació i els protocols a seguir en aquests casos. Tot i que la Generalitat de Catalunya (n.d.) estableixi la necessitat que totes les persones que formen part de la institució escolar en tinguin coneixement, segons les dades obtingudes en el present estudi, només les mestres en actiu especialistes en Atenció a la Diversitat o amb funcions en conjunt en són coneixedores.

5. CONCLUSIONS I RECOMANACIONS PRÀCTIQUES

L'estudi realitzat presenta algunes limitacions. En tractar-se d'un Treball Final de Grau el temps de què es disposa es limita a un quadrimestre, factor que alhora en condiona d'altres com la mida de la mostra a investigar, que és reduïda i, per tant, no generalitzable. D'altra banda, la coincidència entre el període de realització i la crisi per Covid-19 ha implicat la necessitat d'adaptar l'estudi planificat a les noves circumstàncies, recursos i possibilitats.

Tot i que l'estudi va iniciar-se partint de la premissa que el professorat estaria format en la matèria d'abusos sexuals i plantejant el dibuix com una via més de detecció, com una possibilitat alternativa i que potser no estava tan explotada i podia ser d'utilitat, les entrevistes realitzades han deixat entreveure que no és així. La investigació, conseqüentment, ha anat reconduint-se de manera molt interessant, deixant aflorar diferents perspectives, sentiments, preocupacions i reivindicacions de les mestres sobre aspectes que en un principi no s'esperaven.

Després de realitzar aquesta investigació i de resultes de la informació obtinguda a través de les entrevistes, tant a mestres en actiu com en formació, es pot concloure que, tot i no tenir una prevalença general, existeix encara una infravaloració de la freqüència i proximitat de l'abús sexual infantil. Les mestres en actiu en són conscients gràcies a formacions externes realitzades a nivell de centre, però les mestres en formació no tenen coneixement sobre la magnitud de la problemàtica.

També s'ha pogut observar una manca de formació del professorat en la detecció i actuació davant casos d'aquesta tipologia de maltractament que resulten preocupants. Les mestres desconeixen què haurien de fer en cas de detectar un cas o possible cas i deriven la funció directament a les mestres especialistes d'Atenció a la Diversitat o a Direcció, desentenenent-se d'un procés que hauria de ser conjunt.

Pel que fa a la investigació sobre la capacitat d'identificació de dibuixos infantils alarmants en relació a la temàtica, els resultats han estat molt diversos. Majoritàriament, les mestres n'han senyalat correctament més de la meitat del total, així però, s'han donat diferents casos tant de falsa detecció com de manca de detecció, per pressió de conèixer la temàtica que s'estava cercant i que s'havia de senyalar com per les múltiples possibilitats dels dibuixos d'expressar coses diferents a les que en un primer moment es poden percebre, respectivament.

La casuística per la qual s'han produït aquests dos fenòmens condueix a la necessitat de contextualitzar i comprovar el que els infants plasmen en els dibuixos i, per tant, a la importància de la conversa no-suggestiva sobre ells, per tal que els nens i nenes puguin explicar la seva producció i el docent confirmar o desmentir una sospita.

La diferència més notable entre les vies de detecció a què fan referència les mestres en actiu i les mestres en formació és, justament, que aquestes segones reconeixen el dibuix infantil com a possible via de detecció, equiparable a l'observació o verbalització.

En relació al valor i ús del dibuix a l'escola s'han observat diferències significatives entre la realitat explicada per les mestres en actiu i la de les mestres en formació. Tot i que ambdós grups donen valor expressiu al dibuix i realcen les seves potencialitats, segons el que expressen les mestres en actiu a l'escola es redueix el seu ús a finalitats avaluadores de l'àrea d'Educació Artística o per omplir estones buides i aquest dibuix, tal com emfatitzen les mestres en formació, només és recollit i observat en el primer cas. Conseqüentment, el dibuix lliure que realitzen els infants, generalment, no és observat per cap adult.

5.1. Propostes pràctiques

Tenint en compte les conclusions extretes del present estudi, es proposaria:

En primer lloc, la necessitat de millorar la formació acadèmica del professorat pel que fa a la detecció i actuació davant possibles situacions de maltractament infantil. “Els infants víctimes d’abusos sexuals estan aïllats, sols i tenen por. El seu món interior pot ser un malson constant” (Riordan i Verdel, 1991, p. 120), cal que el conjunt de mestres, no només els especialistes d’Atenció a la Diversitat, tinguin consciència i coneixement sobre la temàtica i hi puguin respondre de manera conjunta i amb eficàcia.

En segon lloc i per tal d’augmentar les possibilitats de detecció de casos d’abusos sexuals, seria recomanable la recollida del dibuix lliure i la seva observació conscient i continuada per part dels docents, ja que el dibuix “permet als infants comunicar-se amb els altres traspasant les barreres de la llengua i la cultura i ajuda a establir enteniment entre ells i els adults” (Foley i Mullis, 2008, p. 29) i pot ser d’utilitat en alertar el professorat; no se sap en quin moment o de quina manera pot sorgir el primer indici de maltractament. Els dibuixos expliquen històries, a través d’ells “l’infant serà capaç d’expressar pensaments i sentiments inhibits d’una altra manera” (Piperno, Di Biasi i Levi, 2007, p. 390), és a dir, les seves representacions gràfiques poden permetre conèixer situacions d’alerta independentment de si l’infant cercava transmetre-les voluntàriament o no, així com de si és conscient que no estan bé o ho desconeix.

En tercer i últim lloc, tenint en compte tant els resultats de la investigació com la literatura explorada, seria d’interès i necessitat la introducció de la conversa sobre el dibuix, seguint la línia clínica del *Draw and Tell* però aplicada i adaptada al context escolar, com a via de comprovació. És a dir, conversar amb l’infant en qüestió sobre aquell dibuix que al docent li sembli preocupant o li generi sospites per tal de conèixer realment què ha volgut representar, amb preguntes obertes i sense suggerir-lo (Katz i Hamama, 2013), i així poder confirmar o desmentir la seva hipòtesi.

Tot i així i com s’ha comentat anteriorment, el present estudi presenta diverses limitacions i, per tant, seria interessant realitzar una investigació més profunda

per poder realitzar recomanacions més fermes, amb una base de fonamentació significativa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Allen, B. i Tussey, C. (2012). Can projective drawings detect if a child experienced sexual or physical abuse? A systematic review of the controlled research. *Trauma, Violence & Abuse*, 13(2), 97-111. Recuperat de: https://www.researchgate.net/profile/Brian_Allen8/publication/223980347_Can_Projective_Drawings_Detect_if_a_Child_Experienced_Sexual_or_Physical_Abuse_A_Systematic_Review_of_the_Controlled_Research/links/55203e840cf29dcabb0b4307/Can-Projective-Drawings-Detect-if-a-Child-Experienced-Sexual-or-Physical-Abuse-A-Systematic-Review-of-the-Controlled-Research.pdf
- Briggs, F. i Lehmann, K. (1989). Significance of children's drawings in cases of sexual abuse. *Early Child Development and Care*, 47(1), 131-147. Recuperat de: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0300443890470107?journalCode=gecd20>
- Fernández Núñez, L. (2006). ¿Cómo analizar datos cualitativos. *Butlletí LaRecerca*, 6, 1-13. Recuperat de: <https://www.ub.edu/idp/web/sites/default/files/fitxes/ficha7-cast.pdf>
- Foley, Y. C. i Mullis, F. (2008). Interpreting Children's Human Figure Drawings: Basic Guidelines for School Counselors. *Georgia School Counselors Association Journal*, 1(1), 28-37. Recuperat de: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ864355.pdf>
- Generalitat de Catalunya (n.d.). Protocol d'actuació de prevenció, detecció, notificació, derivació i coordinació de les situacions de maltractament infantil i adolescent en l'àmbit educatiu. Recuperat de: https://treballiaferssocials.gencat.cat/web/.content/03ambits_tematics/07infanciaiadolescencia/proteccio_infancia_i_adolescencia/maltractaments/protocol_actuacio_maltractament_infantil_ambit_educatiu/protocol_actuacio_situacions_maltractament_infantil_adolescent_ambit_educatiu.pdf
- Goldner, L. i Scharf, M. (2012). Children's family drawings and internalizing problems. *The Arts in Psychotherapy*, 39(4), 262-271. Recuperat de: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50140131/j.aip.2012.04.00520161106-22741-chas3e.pdf?1478433747=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DChildrens_family_drawings_and_internaliz.pdf&Expires=1591126644&Signature=J0MeWS5Htn~68~lZ3gP3nJObE~TmsE~SaDs76l8YeHxAwcxNQpD3tB6v8UvWaMxin2KaiRUvI4FI0Z9EfuW21giYwSDISgwoznYRO5vBzLs3PBzGNeabvDkCdPa3fJtuxeP7Ui5egP3kNoqBg-cKsd-IJgT4TPNkSeyiY71BnX5aJiPR15n5jXQfXsNcHU63dqF-zBTQfEggKUdzmrhEBIbMJLJ26EumHyhSANAwc0fmkthOR-

B2mDbEwiyp2pml0~HOEPaFb5xx7sUYSByQKohXAUxcOgYrAA71cEUzPnE6fblwjy9qt1fk88YeK
Nj-WPP~Dx0vpz6DdexterogYiw__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Hibbard, R. A., Roghmann, K. i Hoekelman, R. A. (1987). Genitalia in children's drawings: An association with sexual abuse. *Pediatrics*, 79(1), 129-137. Recuperat de: <https://pediatrics.aappublications.org/content/79/1/129>

Katz, C. i Hamama, L. (2013). "Draw me everything that happened to you": Exploring children's drawings of sexual abuse. *Children and Youth Services Review*, 35(5), 877-882. Recuperat de: <https://www.nationalcac.org/wp-content/uploads/2016/10/Draw-me-everything-that-happened-to-you-Exploring-childrens-drawings.pdf>

Lev-Wiesel, R. (1998). Use of drawing technique to encourage verbalization in adult survivor of sexual abuse. *The Arts in Psychotherapy*, 25(4), 257-262. Recuperat de: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/41319413/1998-_Use_of_drawing_technique_to_encourage_verbalization_in_adult_survivor_of_sexual_abuse.pdf?1453190502=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DUse_of_drawing_technique_to_encourage_ve.pdf&Expires=1591047472&Signature=aoRVGASjG~Hbk8z9IkNOpDk0tC4kSrxuGhXbb15vSM5ah0PJysv2yInfejD~Fn6TnaRhR~dhNzpBtjaccqmRQDz8dGwA6fEziUuNrTyP6ZPGS4MBcHBIVTtikrz6ukzZVDDMXZsOnpNUAEqyUCZHN3VHZvVH~~KTHz69XuBKIEKcDhXrH2QaG7rN6H~mem6BEdqmNSHBad4vZ4oyVUvo8Mq8Xsw1-HIAZ1amOCqTn6xfs3PCklooZz0CiRAsc1KE1bhoqc5H7GT9ryaBNldrdLu3p~8KgWVSW64Kze88vXRSXsawSQISKcG2UzTuekfHybMC~FDDpYKumxIj2Q__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Manning, T. M. (1987). Aggression depicted in abused children's drawings. *The Arts in Psychotherapy*, 14, 15-24. Recuperat de: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0197455687900311?via%3Dihub>

Mayoral, J. i Sabaté, M. (2015). Condicions objectives de procedibilitat o perseguibilitat penal de l'abús sexual infantil. *Butlletí d'Inf@ncia*, 86, 1-12. Recuperat de: https://dixit.gencat.cat/web/.content/home/04recursos/02publicacions/02publicacions_de_bs/04_familia_infancia_adolescencia/butlleti_infancia_articles_2015/links/profunditat-86.pdf

Organització Mundial de la Salut (OMS) (n.d.). Maltrato de menores. Recuperat de: https://www.who.int/topics/child_abuse/es/

Piperno, F., Di Biasi, S. i Levi, G. (2007). Evaluation of family drawings of physically and sexually abused children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16(6), 389-397. Recuperat de: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-007-0611-6>

- Riordan, R. J. i Verdel, A. C. (1991). Evidence of sexual abuse in children's art products. *The School Counselor*, 39(2), 116-121. Recuperat de: <https://www.jstor.org/stable/23901616?seq=1>
- Roigé, X., Estrada, F., i Beltran, O. (1999). L'entrevista oral. *Tècniques d'investigació en antropologia social* (pp. 147-166). Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona. Recuperat de: https://campusvirtual.ub.edu/pluginfile.php/1225583/mod_resource/content/1/Lentrevista%20oral%20%28Roig%C3%A9%2C%20Estrada%20i%20Beltran%2C%201999%29.pdf
- Save the Children (2017). Ojos que no quieren ver. Los abusos sexuales a niños y niñas en España y los fallos del sistema. Recuperat de: https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/ojos_que_no_quieren_ver_27092017.pdf
- Save the Children (2017b). Ulls que no volen veure. Els abusos sexuals a nens i nenes i els errors del sistema. Annex Catalunya. Recuperat de: https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/ulls_que_no_volen_veure-cat-web.pdf
- Síndic de Greuges de Catalunya (2016). Informe sobre l'abús sexual infantil a Catalunya. Recuperat de: http://www.sindic.cat/site/unitFiles/4210/Informe%20abus%20sexual%20infantil_cat_okdef.pdf
- UNICEF (2016). Abuso sexual contra niños, niñas y adolescentes. Una guía para tomar acciones y proteger sus derechos. Recuperat de: <https://www.unicef.org/argentina/media/1811/file/Abuso%20Sexual.pdf>
- Veltman, M. W. M. i Browne, K. D. (2000). Pictures in the classroom: Can teachers and mental health professionals identify maltreated children's drawings? *Child Abuse Review: Journal of the British Association for the Study and Prevention of Child Abuse and Neglect*, 9(5), 328-336. Recuperat de: [https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/10990852\(200009/10\)9:5%3C328::AID-CAR617%3E3.0.CO;2-](https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/10990852(200009/10)9:5%3C328::AID-CAR617%3E3.0.CO;2-)
- Vila, R., Greco, A. M., Loinaz, I. i Pereda, N. (2019). El profesorado español ante el maltrato infantil. Estudio piloto sobre variables que influyen en la detección de menores en riesgo. *Revista Española de Investigación Criminológica*, 17, 1-25. Recuperat de: <https://reic.criminologia.net/index.php/journal/article/view/153/181>

Marina Gracia Martínez

Apèndix

Apèndix A: Transcripcions d'entrevistes a mestres en actiu

- **Preguntes preestablertes**
- **Preguntes improvisades**

MA1

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA1: Jo crec que l'ús del dibuix és fer un treball plàstic i també serveix doncs per expressar emocions i sentiments. En principi, les mestres potser no ho treballem com a tal, però sí que a vegades hem observat algun dibuix que ens ha cridat l'atenció, llavors normalment el que fem és traspasar-ho a la psicopedagoga, que ella pot analitzar-lo millor perquè nosaltres les eines no les tenim, si més no jo. Sí que m'han explicat algunes coses, però tampoc podria considerar que sóc capaç de detectar res a través del dibuix, però sí que em pot sobtar i ensenyar-lo i sí que en alguns casos concrets en què sí que pensem que hi pot haver un... algun tipus d'abús... sí que estem més alerta a les representacions gràfiques que fa i expressives i de fet en tenim de guardats per tenir el registre.

Marina G: Quines evidències van fer que sospitàssiu d'aquells dibuixos? Vull dir, no els casos en concret perquè seran confidencials, sinó, en general, què apareix en ells o quins trets criden l'atenció per ser investigats/guardats.

MA1: Mira, el cas que recordo així més clar era un cas en el que ja nosaltres ah... teníem sospites, per tant, per això pot ser em fixo més en aquests dibuixos i... va dibuixar la família i... i llavors al pare el va dibuixar ah... Bueno la sospita era que podria ser el pare de la criatura i llavors la sospita que es va generar era perquè hi havia un pare estirat al llit ah... mentre una mare cuinava i la nena... mirava la tele crec, ara si mal no recordo perquè ja fa temps, però bueno en una situació de "Ei! Què feu a casa?" I que el pare estigués al llit no ens va acabar d'agradar,

simplement el vam guardar i vam seguir analitzant la resta de produccions que feia.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA1: Malauradament penso que sí, que és una realitat que tenim més propera del que ens puguem imaginar, i a més, havent fet les petites formacions amb la Vicky Bernadet també és el que ens traslladen

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA1: Dons penso que sí, que l'escola ha de ser una institució amb els ulls molt oberts per la seva detecció perquè els nens hi passen moltes hores, perquè és un espai de confiança o així hauria de ser i que així ho hem de treballar amb els nens, per tant que, doncs, hi puguin fer verbalitzacions de manera segura amb alguna de les persones, algun dels mestres, que hi hagi a l'escola, no? I que nosaltres per part nostra ho hem d'intentar, igual que ho ha de ser doncs... l'espai de salut, no? De pediatria i d'altres espais, però bueno, a l'escola són moltes hores, també coneixem les famílies o si més no ho intentem i... i crec que hem de fer tots un esforç per tenir-ho present.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA1: Crec que la via de detecció és... doncs que els mestres estiguin sensibilitzats sobre el tema, tutors, especialistes, mestres d'educació especial... absolutament tots per poder tenir sempre la mirada posada en aquest aspecte i que perquè això sigui també més viable doncs la manera en què els mestres poden estar més sensibilitzats és fent formació. En aquesta escola, des que jo hi sóc, ja s'ha fet dues vegades, fa uns quants anys i aquest mateix any per fer un recordatori, no? Perquè ho tinguem sempre present i jo crec que això ens ajuda, d'altra banda, també hem demanat assessorament a... ai no, perdona, hem fet tallers amb la Vicky Bernadet, amb la seva fundació, i ho hem fet de diferents maneres. O a nivell de tota l'escola, amb el conte que presenten de Cortines d'aire, i també més especialitzats a classes de... on les mestres estem més sensibles amb aquest tema o detectem alguna cosa que ens fa pensar que podria haver-hi alguna situació... no obstant, nosaltres com a mestres tenim l'opció aquesta de "ai... em fa una sensació", llavors la via que tenim és l'EAP, la

treballador social de l'EAP i la psicopedagoga, en què totes dues poden ajudar, engegar maquinària i fer observació i... i tenen més eines encara que nosaltres. I també quan constatem o... o podem començar a tenir una sospita, doncs el que fem també si cal, si són persones, alumnes, que són usuàries de serveis socials o que assisteixin al CSMIJ doncs també tenim aquest canal de comunicació en el que podem fer reunions i treballar en xarxa perquè tots anem a la una.

Marina G: Això que comentes de la Fundació Vicki Bernadet, les formacions les demana l'escola? I en què consisteixen més concretament?

MA1: Sí, la formació la demana l'escola cada x anys ah... jo et puc parlar de la que vam fer aquest primer trimestre crec que va ser que era una sola sessió que el noi doncs clar ens explicava moltes coses i deia "no es que tinc poc temps però us en vull dir moltes" i... és una mica la sensibilització sobre el tema, la realitat en la que ens trobem, no? Que ens diu que el percentatge és molt elevat i ah... bueno, diferents casuístiques que ens podrien fer alertar de que hi hagués una situació així, que el que vam... doncs... quedar-nos una mica al·lucinades és que doncs les situacions que ens poden fer pensar en que hi pot haver un abús sexual són des de un nen que era feliç i de cop i volta no ho és, a al revés, o un nen que sempre estava apagat i de cop i volta doncs és feliç, somriu, participa més a classe... Vull dir que realment sí ens explicava quins podien ser els estats d'alerta però que era qualsevol cosa, no? Vull dir que... ens va impactar molt això.

D'altra banda, Vicki Bernadet també ofereix fer uns tallers amb els infants, llavors Vicki Bernadet té un conte que és Cortines d'aire que el que bàsicament seria és que si a algú li passa alguna cosa ho pugui explicar, no? I llavors ah... amb els més petits fan això i llavors treballen les persones de confiança, que els hi explicant que hi ha d'haver cinc persones de confiança, tant siguin adults com infants, no? Familiars, com docents, com ah... on vaig al casal a qui li puc explicar coses, algun amic... I després pels més grans, ja a cinquè i sisè van més directes a "anem a parlar-vos d'aquest tema" i fan una xerrada molt interessant sobre aquest tema.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA1: Mmm... no, no em sento capacitada, és a dir, sí que quan fa 20 anys feia la carrera hi va haver algun taller que ens parlaven una mica del dibuix però jo no m'he format més sobre el tema i per tant no tinc les eines per detectar-ho. Sí que a vegades algun dibuix em pot generar a mi una sospita, però ningú m'ha format sobre el tema sinó que aquell dibuix potser es una mica com més directe o veig que el traç és molt marcat o que passa molt el negre, ah.... i... petites cosetes però no, no estic capacitada.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l'esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s'està parlant. (mostrall de dibuixos) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA1: A veure, com he dit, no sé detectar, ni conec el llenguatge dels dibuixos, ni el que significa... ah... però clar, de totes aquestes situacions, d'aquests dibuixos, podria treure'n alguna conclusió que podria fer pensar en què hi pogués haver abusos però llavors crec que és molt important doncs... la conversa i... contextualitzar-los, és a dir, des del meu desconeixement, si no sé quin entorn hi ha ni com observo l'infant ni si he detectat cap canvi doncs jo podria dir... a veure, del dibuix A doncs que sembla que hi hagi pèl púbic, que s'estiguin remarcant les zones genitals, aquest cor tan accentuat que també seria com un... ostres jo t'estimo molt, no? eh... que li estiguin dient això. I també el que té sota les cames que també podria ser com una llengua tatxada però clar, no en tinc ni idea. En el B també, no? Hi ha varius dibuixos que sembla que es mostrin els genitals, jo crec que aquestes serien com les que potser em farien pensar... eh... més en un primer moment, excepte que estigui treballant el cos humà. Llavors el B també aquestes marques al coll, aquestes tres línies, i aquests braços pintats de negre, no? Tot i que del B ves a saber, també podríem dir que dibuixés un ós i és la cua... tampoc, clar és el que dic, no sé en quin context són i a sobre jo no sé identificar-ho. Del C em sorprenen els dits marcats, no? Semblen urpes, i aquesta boca tan agressiva... mmm. Del D, clar, no sé si és un dibuix en color i són colors bonics o si està fet amb negre, però sorprendria que hi hagués tant negre en tot cas si fos així, però res més. De la E també sembla que es remarquin els genitals. Del F el mateix, no? Podria ser una imatge com molt concreta d'una

persona que té algú a sobre, però potser també podria ser un papa que li va a llegir el conte a una nena i que en aquell moment està asseguda a la falda, jo no sé identificar més... ah... A la G em sembla una casa molt fosca, també clar és en blanc i negre... A la H també semblen genitals... A la I, tot i que semblaria que estan jugant veig unes cares molt agressives... mmm... però bueno, potser també és un nen que mira molts còmics i fa un tipus de dibuix molt concret... ah... la J i la L, veig molt malament però a la L sembla com un distanciament, no? Com un nen que vol marxar d'una situació. I de la K podria també dir-te que semblen genitals però bueno clar, tot això és des del desconeixement absolut i tampoc... o sigui, sobretot, necessitaria un context jo per poder veure-ho i... sí, possiblement si veiés imatges d'aquest estil eh... donat una demanda de la mestra de dibuixat a tu mateix o... una cosa molt light, possiblement ho derivaria a l'EAP, sí, possiblement la majoria d'elles, però em falta el context, jo necessitaria el context.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MA1: Doncs... mmm... en primer lloc ho posaria en constància amb... amb la psicopedagoga de l'EAP i amb la treballadora social de l'EAP, evidentment amb l'equip directiu, a mb la directora, que casualment també forma part de l'equip d'educació especial i que per tant ja treballem conjuntament cada setmana. Establiríem les reunions amb la tutora que fessin falta, realitzaríem els qüestionaris que hi ha a disposició , ja fos el RUMI o... o... l'altra que és més senzill que ara no recordo el nom i... mmm... obriríem el protocol que s'ha de seguir i que aquest... ah... l'any passat, el curs passat, a principi de curs, ja la treballadora social de l'EAP i la psicopedagoga ens en van fer cinc cèntims de com funcionava i... i... per tant seguiríem les instruccions donades per allà, si cal avisar serveis socials doncs perquè en són usuaris doncs també s'avisava i es realitzen totes les actuacions que estan donades que, si mal no recordo, comença també amb una reunió amb la mateixa família exposant la situació i... Bueno, tot el que s'hagi de fer, si s'ha d'activar a EAIA, serveis socials, etc. etc., les diferents vies que hi puguin... que hi ha. Mmm també aquest curs passat, a finals de curs jo vaig assistir a l'explicació d'aquests protocols, que ens van convocar a les direccions i mestres d'educació especial... ah... de tot Barcelona,

ens anaven convocant per districtes i també hi vam assistir, llavors sí que el tenim a l'abast i sabem una mica com funciona. Evidentment, la protecció a l'infant seria el primer a tenir en compte, nosaltres treballem amb ells, amb els nostres nens i nenes i... i... llavors hauríem de lluitar amb totes les nostres eines per la seva protecció. També, doncs, si establíssim ah... amb aquest infant un vincle perquè es pogués anar obrint i a arribar a explicar més coses, derivacions a CSMIJ o el que fes falta, vull dir... o CDIAP... Tot el que fes falta, però Bueno, que s'ha de... el principal és activar el protocol i seguir pas per pas.

Marina G: En cas de sospita de la pròpia família, també es fa reunió amb ells? Què es diu?

MA1: Doncs... sí, en cas... en cas de sospita de la mateixa família, Bueno s'ha d'activar tot... tots els protocols, en el moment que jo recordo que es va activar un eh... encara no hi havia aquest de la Generalitat que ha sortit nou... ai, perdó, del Consorci, i llavors el que es va fer amb la treballadora social de l'EAP és ah... passar, en aquest cas, el qüestionari RUMI, el qüestionari RUMI el va fer la tutora, la mestra d'educació especial i... bueno jo també hi vaig ser perquè coneixia una mica la criatura tot i que no era meva perquè així les respostes fossin el més objectives possibles, que no només hi hagués el criteri de la tutora sinó de... d'alguna persona més que també estigués molt al cas i... i de la directora, que també coneixia. Llavors aquest RUMI va sortir un semàfor vermell, que volia dir que havíem d'activar el protocol i això passava amb que s'avisava a serveis social, a l'EAIA i a la mateixa família se'ls hi explica que... que hem fet això i que ens ha sortit ah... que passava alguna cosa i que ens obliguen per llei a derivar el cas i sí sí, en aquest cas ho van fer la directora i la treballadora social de l'EAP, ho van explicar. En cap cas se'ls acusa directament a ells, se'ls explica que hi ha una sospita de que passa algo però que més es va dir en aquella reunió... no ho sé, però sí sí, s'ha d'informar.

Marina G: I, per últim, això que comentes de l'explicació de protocols, qui us convoca? Hi van tots els mestres de l'escola? És tant per públiques com per privades?

MA1: Del tema aquest del protocols... a nosaltres ens el van presentar en un claustre, en el que van demanar que també hi hagués la coordinadora de

menjador perquè doncs perquè pot passar en qualsevol moment i allò ho podia traspasar als monitors i... i en aquest claustre la treballadora social de l'EAP i la psicopedagoga ens els van explicar molt resumidament, això recordo que va ser un setembre o... sí, principi de curs va ser. I aquesta altra convocatòria que van anar fent, va arribar des del Consorci i hi havia d'anar la direcció i una mestra d'educació especial, si no m'equivoco, i... i llavors nosaltres el que fem és, un cop ens fan totes les formacions i... que... de qui sigui, el que fem és traslladar-ho al claustre per poder-ho tornar a explicar ah... i diria, això no t'ho ser dir, les escoles públiques segur, no et ser dir si les concertades hi eren o no perquè... no ho sé, vull dir no... a mi directament la *directora* em va dir "Ei! Que anirem aquí" i ja està, però sí que et puc dir que l'escola de la meua parella, que és un centre que és una cooperativa concertada d'educació especial també estaven convocats, per tant entenc que sí, que deuria anar una mica per tothom.

MA2

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA2: La utilització que fem del dibuix a l'escola... doncs normalment es realitza, o bé en els moments de Tutoria o en els moments de Plàstica. Ah... aquest dibuix es recull, es comenta amb els nens, se li posa la seva nota corresponent i... després doncs es fa amb el nen un petit comentari. Si són dibuixos de tutoria, doncs es tracten en... en conjunt i es comenten amb tot el grup.

Marina G: Què es busca utilitzant el dibuix a tutoria? Això que dius que es comenta amb els nens, a què et refereixes? I els que es tracten en grup, de què tracten?

MA2: Això vol dir que cada nen, una vegada ha fet el seu dibuix, l'ensenya a tota la classe i el comenta, què ha volgut representar, què ha dibuixat, per què i si jo

veig que hi ha algun tema del que podem tirar del fil o parlar doncs ho tractem... ho tractem en grup, amb tot el grup classe a la tutoria.

Marina G: Però es demana per una temàtica concreta perquè tothom dibuixi sobre el mateix?

MA2: Sí, la tipologia de dibuixos que fem és per exemple “dibuixa la família, dibuixa les teves persones preferides” o... o de vegades doncs “mira, ara anem a dibuixar aquelles persones amb les quals no ens entenem gaire, o ens fan sentir malament” i llavors lis dius que poden ser companys de classe... fins i tot algú de la família, algú que estigui a casa... no sé, se'ls introdueix una miqueta així perquè sàpiguen concretament el que han de dibuixar, el que es demana.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA2: Home... mmm... realment la realitat comuna i pròxima ben... jo penso que no la podem saber perquè és una cosa com molt... molt íntima, molt personal, molt tapada... i normalment la intimitat de les famílies no sempre la sabem. Si veiem alguna cosa com molt evident, ho podem intuir, però bé bé no ho sabem i després... si els nens ho manifesten d'alguna manera també, però sinó a mi personalment mmm m'està costant saber-ho amb certa certesa, és un tema molt delicat i normalment les famílies ho amaguen, ho tapen.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA2: Home, jo penso que seria un dels primers llocs on ens podríem adonar, però l'escola per sí mateixa... ella sola... necessita d'altres institucions.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA2: La detecció... normalment sempre són la tutoria individual, en la quals els alumnes, si s'atreveixen o... o si ells volen t'ho expliquen, però sinó en gran grup és molt difícil que aquest tema surti, per lo tant, l'única via que jo penso seria o bé que la família ho expressi lliurement a la direcció en privat o bé en una tutoria.

Marina G: Què es fa a les tutories individuals? De què es parla o què es pregunta?

MA2: Les tutories individuals eh... és un diàleg entre el nen i el mestre a nivell privat, llavors doncs comença parlant el mestre, comença amb preguntes com

“què tal? com t’ha anat la setmana? m’has d’explicar alguna cosa?” o si hi ha hagut algun incident o baralla amb algun nen doncs li expliquem el que ha passat i d’aquí doncs ho intentem arreglar si hi ha hagut algun conflicte amb uns altres o bé si nosaltres veiem que té algun comportament estrany, doncs ho parlem a la tutoria “què tal? com et sents? què et passa? vols explicar-me alguna cosa?”... preguntes d’aquest tipus i a partir de lo que diu el nen doncs llavors eh... entomem la tutoria en un sentit o en un altre.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d’abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA2: Home... a mi personalment no m’han preparat per detectar això, però sí que per algun dibuix infantil es podria ah... intuir eh... tot i que això ha d’estar acompanyat d’una conversa amb el nen i... no només pel dibuix, el dibuix ha de ser un complement a altres accions.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l’esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s’està parlant. (mostrall de dibuixos) D’aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d’abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA2: Observant els dibuixos i sense comentar-los amb el nen... perquè clar, lo lògic és... quan fa el dibuix el nen el comenta una mica llavors t’ajuda molt a entendre què és el que ha volgut plasmar perquè de vegades pots interpretar una cosa que igual no és lo que tu penses, no? Però bueno, així sense parlar amb la criatura, em cridarien l’atenció com a possibles abusos el B, E, F, G, H i el... el K, tot i que... també t’ho dic eh... els altres s’haurien de comentar amb els nens a veure què diuen, però aquests sense escoltar el nen són els que em cridarien en principi l’atenció.

Marina G: Aquests que detalles com preocupants, si els rebessis, què faries?

Tots els que jo vegi que són preocupants, en principi el que fem és parlar amb la mestra d’educació especial, comentem les dues i després, si veiem que té una rellevància important, segurament aquests temes es porten a la CAD o es passen

al despatx que ja es posen en contacte amb la persona de l'EAP i a partir d'aquí entomen el tema.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MA2: Bueno, la manera d'actuar quan detectes alguna cosa, lo que nosaltres a l'escola fem és una tutoria individual en la qual doncs parles amb el nen, fas que tingui un ambient de tranquil·litat, de confiança, li ajudes a expressar-se si no li surten les paraules i una vegada has fet aquesta tutoria individual, si tu detectes que realment hi ha alguna sospita, doncs el protocol de l'escola és que es posa en coneixement de la teva companya, la mestra d'educació especial de la teva classe, que segurament ho portarà a una CAD i després es posarà en contacte de la direcció de l'escola i aquí doncs eh... intervindrà l'EAP. A partir d'aquí, l'EAP ben bé ja no sé els camins que segueix, no? Però en principi es via tutoria individual, mestra d'educació especial, la CAD de l'escola, direcció i... i serveis socials.

MA3

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA3: El dibuix el faig servir molt sobretot els cursos de primer i segon i l'utilitzo també com una eina per l'expressió oral mmm... l'observo... a veure com està situat l'alumne, quins colors utilitza, el traç... i sobretot m'hi fixo més quan... quan hi ha una part emocional al darrere o algo i llavors sí que m'hi fixo més com ho dibuixa, o al revés, si veig un dibuix que em crida l'atenció llavors també em fa... l'utilitzo com a eina com per veure què passa, no?

Marina G: Comentes la importància que té el dibuix per tu sobretot a primer i segon, per què?

MA3: Perquè quan són petits, no tenen tanta riquesa o fluïdesa de vocabulari i els dificulta poder expressar les seves emocions. El dibuix o qualsevol altra manifestació artística és un bon mitjà d'expressió.

Marina G: I quan dius que l'utilitzes com a eina d'expressió oral, què vols dir? Què feu?

MA3: De vegades, fan ratlles i no entenc què han dibuixat... De forma individual, faig que m'expliquin què és, què passa, perquè està situat així, etc.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA3: Crec que... ah... no era pròxima però després de fer el taller de la Vicki Bernadet... que van venir a l'escola, em va preocupar molt per les dades que ens van donar, no? Ara penso que és, per desgracia, una realitat molt molt molt comuna.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA3: Sí, crec que sí que és rellevant, el que passa és que tal com ens van explicar mmm és molt difícil de detectar perquè... hi ha nens que per exemple presenten un mutisme i... i pot ser que estigui passant per aquest procés, o... o al revés, no? Nens que són més apàtics que de cop i volta són més expressius, busquen més el contacte i que... que ens van dir que era molt complicat de detectar-ho eh però... sí, crec que l'escola és súper important i és un lloc on es poden detectar moltes coses, sí.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA3: Com a vies d'observació... jo crec que sobretot és l'observació directa, no? Del tutor o tutora o dels especialistes que passem i veiem alguna acció diferent, un canvi, no? En el nen o la nena ah... si ja anem compartint i a tots ens passa el mateix, hem detectat el mateix, ja es comencen a seguir els processos, no?

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA3: Home, detectar indicador d'abús sexual com a tal eh... no és que em senti capacitada, sí que puc veure alguna cosa diferent però no estic formada realment per... per fer front i per detectar exactament ah... en plan "si dibuixa això és que

li passa això” mmm Bueno, tampoc té per què, no? Però no, formada com a tal no.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l'esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s'està parlant. (mostrall de dibuixos) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA3: Per mi el dibuix A sí que podria ser un possible abús per els rallotes que fa a les seves parts, aquest tall a la panxa que no m'acaba de i el... el cor, no? Bueno, el que té al mig buit i... podria ser. Alarmant, alarmant... no, però Bueno, seria un possible.

El B em crida molt l'atenció les ratlles que fa als braços i al coll mmm lo de... això pot ser una cua es que... a més realment pot ser que estigui dibuixant un animal o... un ós o... alguna cosa, però sí, el detall del melic, la cua i les ratlles aquestes no m'acaben d'agradar tampoc.

El C pot ser que estigui dibuixant un monstre i també s'ha de veure el context del dibuix, si estem demanant que dibuixin què han vist el cap de setmana... a lo millor ha vist una pel·lícula que sortia un monstre i l'està fent ah... depèn molt del context eh... però sí que també podria ser un possible cas... cas d'abús.

El D, el del futbol, m'agradaria saber l'edat de la persona que ha fet aquest dibuix perquè pot ser que estigui fent un dibuix de que estan jugant al futbol o a la pilota, perquè crec que l'altre és el porter, però sí que es veritat que els ha pintat les mans així molt negres i tot, no sé. Les cares sí que estan somrient i Bueno hi ha detalls, però clar em falta una mica informació per saber el nivell de la criatura.

El dibuix E... sí que és molt sexual mmm podria ser un abús o també que hagi anat a una platja nudista... es que clar, no ho sé, es el que ens deien, no? A la formació, que és molt difícil detectar-ho, però que, bueno, sempre hem de tenir la mirada i per desgracia pensar malament per si de cas, no? I després si ho hem de descartar, ho descartem, però sí podria ser, és força alarmant... amb quina facilitat dibuixa tot això, no?

La F també podria ser que estigui jugant mmm que estan a una cadira i jugant al caballito, no ho sé, també podria ser un possible abús, però hauria de saber més cosetes, no? Però també, sí, amb aquesta mirada també podria ser.

El dibuix G, el de la casa... aquest sí que m'alarmaria molt, em fa patir perquè estan al final, no? Està molt negre, hi ha una persona gran d'esquenes i... i a lo millor són maltractament físics, abusos sexuals... no ho sé, però que està passant alguna cosa dolenta, sí que noto que queda molt reflectit.

Del dibuix H el que em crida l'atenció, crec que també podria ser un possible abús per part d'una dona a un nen, el que sí que em crida l'atenció és aquesta rodona que ha fet al voltant, no? Que és com una cúpula, com un secret, no? Que no surti d'aquí el que està passant... i sí que podria ser un abús.

El dibuix I eh... també m'agradaria saber l'edat del nen o nena, però sí que és veritat que la cara doncs és de rabia, no? De dolents eh... també podria ser una pel·lícula o una sèrie de dibuixos o un còmic o el que sigui i que estigui reflectint "los malvados", però... Bueno, si és un dibuix lliure o així i fa això realment alguna cosa li passa, aquesta cara d'odi, de venjança... no sé, i també la forma aquesta punxeguda no m'acaba d'agradar.

El dibuix J me l'estic mirant moltes vegades... aparentment no detectaria res, el contrari, els veig tots somrients... amb el sol... eh... sembla que estiguin feliços i tal, però Bueno, segur que hi ha alguna cosa al darrere que no sé, però en principi és un dibuix que a mi personalment no m'alarmaria.

El dibuix K no m'agrada gens mmm sembla que hi hagi com sexe oral o alguna cosa i no... aquest m'alarmaria molt i no m'agrada gens.

I la L també m'agradaria saber qui ho ha dibuixat i en quin context però en un primer moment el que hem donat la idea és que... que està sent abusat o abusada i... i que no pot demanar ajuda perquè el que té el té molt lluny, no? A lo millor no ho veu o s'aparta l'altra persona i que està molt sol i que clar, tot i que hi ha una altra persona que li podria ajudar, no... no l'ajuda.

[Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?](#)

MA3: Sí, crec que si tingués alguna sospita o algun dubte d'abús sexual amb algun alumne ah... el primer pas que faria és comunicar-ho a la tutora si no ho sap i no sóc jo i seguir els passos, no? A coordinació, Bueno... l'equip directiu i... entre tots a veure com... com entomar la situació, no? Suposo que també cridarien a especialistes o... i... no sé, primeres reunions amb la família, com estan a casa, si hi ha hagut canvis eh... realment oficialment, la via oficial, no sé quins passos s'han de seguir, no? Però per lògica seria anar informant i entre tot l'equip mmm prendre la decisió més encertada i també reunir les famílies i, sense treure el tema, evidentment, però comentar a veure què passa, intentar agafar i tenir més informació.

MA4

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA4: A veure... l'ús del dibuix a l'escola sempre ha estat força vinculat a l'àrea de Plàstica, vale? Mmm quan nosaltres fem Plàstica el que reculls és la qualitat plàstica que tingui el dibuix i també l'expressió, no? Que... com... què expressa aquell dibuix i després també sovint deixem que els nens dibuixin lliure per tal d'observar aquelles coses que a vegades no poden dir amb... parlant-ho, no? Que no comparteixen. Llavors ah... el dibuix plàstic sempre és recollit perquè sempre hi ha la valoració i després els altres, jo el que ens ha passat de vegades és que observes que algun dibuix lliure, d'aquells que fan espontàniament, hi trobem que hi ha alguna cosa, que expressa alguna cosa o que nosaltres intuïm alguna cosa i el que hem fet és fer-li foto o fer una fotocopia ah... en el meu cas comentar-ho amb la mestra d'educació especial, ho compartim perquè puguem mmm veure les dues a veure si compartim la mateixa cosa i... i alguna vegada ha arribat aquest dibuix a l'EAP.

Marina G: El dibuix lliure entenc que es recull també. En cas que veiessis algun intent comunicatiu com dius, es comentaria amb el propi nen?

MA4: Sí, es comentaria amb l'alumne o alumna, però sense posar paraules a la seva boca, no cal que ens digui "l'avi abusa de mi", sinò preguntes menys directes i poc a poc anar avançant. Es tractaria d'investigar sense preguntes directes per evitar... per saber sense que es tanqui. Hauríem de tenir indicis molt clars per fer una pregunta directa.

Marina G: Aquests casos que comentes que han arribat a l'EAP, quins indicadors presentaven? Què era el que cridava l'atenció en ells?

MA4: Una nena va fer un dibuix d'un avi amb la nena. L'avi mooolt gran i com cobrint-la.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA4: Sí, certament. Ah... de sempre ho he pensat o... no sé si és una intuïció o és una realitat, no? Que sí que ho és i... l'any passat vam fer un curs... Bueno, un curs, unes sessions amb Vicki Bernadet eh... ens van preguntar que quin tant per cent pensàvem i jo crec que vaig encertar-ho molt, ens va dir que hi ha entre un seixanta i un vuitanta per cent de casos d'abús sexual en general i... és pou greu per tenir-ho en compte.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA4: I tant, importantíssima... Nosaltres veiem els nens diàriament, som capaços d'intuir els canvis emocionals, de veure'ls, els escoltem... perquè a vegades diuen, no? Amb paraules, coses, i per tant hem de ser un... això que dius, una institució rellevant en la detecció.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA4: Nosaltres de sempre ho hem tingut molt present eh... estem sempre amb els ulls ben oberts... i les oïdes ah... a partir de l'any passat, Bueno, és la segona vegada que fem una formació de Vicki Bernadet, ja n'havíem fet una altra farà uns tres o quatre anys i... i ells ens van fer una petita, Bueno, una xerrada i l'any passat també ens van fer una altra i bueno, pues ens donen recursos per... per

intentar estar amb això, amb aquesta... ulls oberts i... per poder veure, intentar veure el que ens expliquen els nens.

Marina G: En què consisteixen aquestes sessions més concretament? I són només enfocades als mestres?

MA4: Les sessions de Vicki Bernadet... una està basada en el llibre Cortines d'aire, amb els petits. Amb els grans, jo vaig assistir a una on es parlava de l'espai personal, de que cal compartir amb un adult el que passa... i els hi feien fer un llistat de les seves persones de confiança. Aquest curs vam fer un curs, són força cars... per mestres. Ens agradaria fer-ho per famílies, però no arribem. I vam escollir dos cursos en què hi havia dos nens que ens preocupaven per fer una activitat també.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA4: Bueno, alguns sí, si són molt evidents eh, ah... quan per exemple en la figura dels nens els membres sexuals, els trets sexuals, estan molt destacats... seria un d'ells, quan els nens es dibuixen ells mateixos eh... com molt foscos o molt petits, com avergonyits, també, ah... o... com sense boca també, com que no són capaços d'expressar, no poden dir, per exemple. I si estic formada per fer front... bueno... en podríem estar més.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l'esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s'està parlant. (mostrall de dibuixos) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA4: A veure, el A-B-C sí, segur. Jo sí que ho veig, bueno, el que et comentava abans, no? Els membres maxificats i el C la boca tancada. El D no ho sé veure si hi ha alguna cosa, també el dibuix està com poc definit, no es veu gaire... E-F-G per mi també ho són, al E tornen a estar els trets sexuals maxificats, al F una nena a sobre d'algú... també, jo veig una nena eh, i... el G, la casa aquesta fosca que té la sensació de... de que hi ha algunes coses fosques, a més a més les figures que hi dintre també... també em farien que pensar. El H, el fet que les

dues figures estiguin incloses dins aquesta ratlla també em faria que pensar. La I... mmm sincerament, si no l'hagués relacionat amb el que estem parlant... segurament no hagués pensat ni deduït que hi ha alguna cosa mmm ara sí, pot ser, els membres fàl·lics, amb les taules d'esquí aquelles, però no ho hagués... i els ulls també són així una mica... de dolents,, però no, de primeres no hagués vist res. El J no, és de tots els que veig ara el que menys, o sigui els veig feliços i... i el somriure del sol, no sé, a mi em transmet felicitat i no em faria pensar res en particular. El K és el que potser em fa més... és el més evident, no? La fel·lació i pot ser... el que més impacta de tots. I per últim... el L mmm em resulta igual que el D, no? Que estan com molt difosos, no? I no acabo d'entendre bé, no... jo no puc dir-te si en aquest hi veig o no perquè el veig molt difós.

Marina G: Sí que és veritat, però apareixen ja així als articles... al L surten dues persones a una cantonada del dibuix, una gran i una petita, amb el que semblen mobles i a la cantonada contrària una altra persona petita sota el que sembla un marc de porta.

MA4: Podria semblar un nen/a que veu com algun altre pateix un abús... Alarmants... F, G i K, tot i que en tots els altres hi veig també possibilitats eh... Vull dir, no em quedaria tranquil·la sense investiga, però aquests els que més.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MA4: Mmm sí, sí. Nosaltres sabem quins protocols s'han de seguir, els van compartir amb nosaltres, l'EAP, eh... i tenim totes les... el desgloss de què hauríem de fer, vale? De totes maneres, sempre que detectem alguna cosa, nosaltres ho compartim de seguida amb l'EAP eh vull dir per no haver de prendre decisions nosaltres sols. De seguida ho transmetem a educació especial i ells amb EAP i... i sempre seguim pues... les seves recomanacions, sempre ens ajuden molt, però sí, sabem que s'ha d'obrir el protocol i... sí que en som coneixedors.

MA5

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA5: Doncs pràcticament... dibuixos els nens en fan molts, sobretot quan han de... il·lustrar algun text, quan fan algun dibuix lliure, quan eh... en hores de Plàstica, i... i llavors realment els dibuixos es recullen com a feina de l'alumne i... sí que observem dibuixos que ens poden cridar l'atenció en quant a... dibuixos que, per exemple, expressen violència o expressen soledat, i... i bueno pues el dibuix és una eina que dóna molta informació als mestres.

Marina G: Què fa que un dibuix reflecteixi violència o solitud? I respecte el que comentes sobre que poden donar molta informació, a quin tipus ens referim?

MA5: Doncs en un dibuix que... que hi ha, per exemple... hi ha nens que pinten moltes coses de sang... que pinten armes, pinten bombes eh... pues això seria... tret de violència, quan es dibuixen enfadats... I... un tret de solitud seria, per exemple, quan els hi fan dibuixar la família i de quina manera col·loquen el pare, la mare, els avis... En quant a la informació que pot donar un dibuix... pues bueno, això que t'he comentat... doncs primer el desenvolupament motriu del... del nen, amb la grafia que fa en quant a dibuix, i després també a nivell de... a nivell social, no? La situació familiar, quines coses li agraden, quines coses no li agraden... Tot això. El dibuix de la figura humana va molt relacionat amb el... amb la maduració psicològica del nen.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA5: Penso que sí, tot i que és un tema molt difícil de tractar des de l'escola... perquè normalment està tan amagat que és molt difícil eh... obrir... obrir aquest tema.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA5: Penso que l'escola... l'escola sí que és una institució rellevant per la seva detecció, no? Perquè pràcticament els nens i nenes estan tot el dia a l'escola i... i dintre de la família és difícil detectar-lo perquè de vegades és una cosa que... bueno, que la majoria de vegades passa dintre de la família i moltes vegades s'amaga.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA5: Segons la meva experiència... doncs una de les coses serien alumnes que mostren una personalitat mmm especial que podria ser tant un nen tímid, com un nen molt agressiu, com un nen molt callat, com un nen... normalment solen ser nens bastant... nens i nenes bastant callats i que... que tenen alguna cosa diferent de la resta... alguna cosa que no... que no veiem clara, i llavors això ja te dóna un avís d'alguna cosa, que està passant alguna cosa... a la família, no se sap ben bé el què, però bueno, és una alarma.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA5: En general, a la nostra escola... pràcticament tots els mestres... jo penso que tots estem molt implicats en aquest tema i... com que estem molt pendents dels nens perquè tenim els nens que tenim... doncs el que no veu un, a vegades ho veu un altre i... a les reunions d'avaluació moltes vegades coincidim i automàticament aquesta informació, bueno, sospites alguna cosa, ja no sigui d'abús sexual sinó d'alguna... alguna cosa en la personalitat del nen que ens cridi l'atenció, doncs de seguida s'avis a les mestres d'educació especial i... i aquestes ho informen a l'EAP. En quant a si em veig capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals... doncs la veritat és... és que no gaire, perquè no tinc aquesta formació i bueno, podria deduir alguna cosa però... la ment infantil és molt diferent a la d'un adult i... penso que jo no estic capacitada, que m'hauria... m'hauria de formar.

Marina G: Penses que seria d'utilitat una formació més específica, tot i que fos a nivell bàsic, sobre aquest tema (detecció a través del dibuix) pels mestres? Per què?

MA5: Doncs no estaria malament fer una formació sobre... sobre el dibuix per poder detectar algunes coses ja que... penso que seria molt interessant i que se'ns escapen moltes coses als mestres perquè com que tenim tantes coses a fer... se'ns escapen. A mi m'agradaria fer una formació sobre això.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l'esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s'està parlant. (mostrall de dibuixos) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA5: Hi ha molts que els nens es dibuixen amb l'aparell sexual, però també hi ha unes edats en què als nens els agrada dibuixar aquestes coses. Eh... dels que he vist, potser el F, que hi ha com un adult i un nen a sobre, mmm podria ser, després el G... amb la casa aquesta tan fosca, tan pintada de negre per dintre, i després el L, el que veig és que hi ha com una cosa molt amagada mmm... no sé que és, sembla que hi ha un nen amb una persona adulta en un racó... una altra persona que està mirant... crec que serien aquests tres, segons el que jo he deduït.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MA5: Si veiés un dibuix d'aquests eh... bueno, el primer que faria seria comentar-li al nen què representa això, si el nen ho pot explicar o... o ho vol explicar i... si no me'n surto lis comentaria a les mestres d'educació especial i que aquestes li comentessin a la... a la directora, a la *directora*, i també a... a l'EAP. Segurament aquests dibuixos també van relacionats amb alguna característica del nen en quan al seu caràcter, llavors... aquest seria el protocol a seguir dintre... dintre de l'escola.

MA6

Marina G: Bon dia! Sóc la Marina. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una

entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix.

Marina G: Quin ús feu del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MA6: Pel que fa a l'ús del dibuix infantil eh... normalment es realitza només en les estones d'Art i també a les estones de temps lliure, que els nens t'ho demanen i... bueno, tu els deixes. Alguna vegada també ho encabim en... quan comencem un projecte... per primer com, com moltes vegades... com encara amb el tema de l'escriptura no són molt àgils, doncs utilitzem el dibuix com a manera d'expressió. Després... observat per part dels docents sí, però bueno... si de cas hi ha alguna cosa que ens sobta sí que ho podem comentar amb un altre company... o el que sigui... però bueno, normalment això és tot.

Marina G: Respecte això que dius sobre que amb el més petits, que els costa expressar-se verbalment i a vegades s'utilitza perquè s'expressin, penses que el dibuix com a llenguatge és igual de rellevant que el verbal? O et refereixes més a complementari? Per?

MA6: Doncs a veure... això que dic del dibuix, que l'utilitzem eh... sobretot quan hem acabat un projecte per saber el que han après, jo ho dic més com a complementari perquè... perquè moltes vegades als nens tan petits els hi costa expressar-se oralment i... i també hi ha un factor, que és la timidesa, que fa que no expressin tot el que pensen i amb el dibuix és una manera de que expressin tot perquè... allò només ho veuran ells i la mestra, bueno... potser un company, però no és el mateix que que hagin de parlar davant de tota la classe i la mestra i qui hi hagi, llavors a nosaltres ens va molt bé i jo... realment sí que crec que el dibuix és una manera important d'expressar-se... no sé dir si igual de rellevant que el llenguatge oral, ho dubto, però crec que és important també.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MA6: Sí... ho tinc claríssim. Crec que no li donem la importància que té, crec que és un tema tabú total i... i crec que n'hi ha, per suposat que n'hi ha, i n'hi ha molt, però... és com això... com un tema tabú.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MA6: Sí, l'escola és una institució rellevant pel que fa a què nosaltres estem moltíssimes hores amb els nens i... sobretot quan ets tutora, no? Perquè clar, al final els nens et tenen confiança i... volen explicar-te les coses i... jo crec que sí, que és una institució molt rellevant mmm pel tema de que tens molta relació amb els nens i al final potser el que no li diguin a una altra persona sí que t'ho diuen a tu perquè et tenen confiança.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MA6: Pel que fa a les vies de detecció que s'utilitzen des de l'escola, nosaltres hem fet formacions de la... de la Vicki Bernadet a l'escola, com a claustre, i... després ens van ensenyar uns ítems, també van venir de... bueno, no recordo quina institució era... de la Generalitat ah... i ens van explicar que hi havia un nou model, hi havia uns ítems d'observació... tot això ho té l'equip directiu i... i a la mínima sospita tu has d'anar a l'equip directiu i ells ja doncs activen... activen el protocol.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MA6: Si em sento capacitada... no... per detectar indicadors d'abús sexual en el dibuix, no, perquè crec que tampoc he tingut una formació concreta d'aquest tema. Eh... vam fer la formació de la Vicki Bernadet i va estar molt bé, em va agradar moltíssim, però vam sortir amb una mica la sensació d'allà de que és realment difícil... és realment difícil esbrinar si això està passant o no. Llavors... vaig sortir una mica decebuda, que clar a nosaltres ens agradaria, no? Poder ajudar els nostres alumnes, però que no és tan fàcil realment.

Marina G: Penses que seria d'utilitat una formació més específica, tot i que fos a nivell bàsic, sobre aquest tema (detecció a través del dibuix)? Per què?

MA6: Bueno eh... jo crec que sí, que seria d'utilitat una formació més específica eh... crec que... que per la formació que vam fer amb la Vicki Bernadet, crec que és força difícil, però tot i això jo crec que hem d'estar preparats per eh... per poder... o... més que res per estar alerta de qualsevol situació, perquè nosaltres som mestres, nosaltres treballem amb nens i mmm... és un fet que hi ha abús sexual infantil, és una realitat i jo crec que hem d'estar preparats per... per

enfrontar aquesta realitat i per adonar-nos de les coses i estar alerta, bàsicament, per això necessitem formació i jo... ara no perquè bueno... ja fa uns anys que estic amb formacions d'anglès i tot això, però jo en un futur... jo vull fer més formacions, pel meu compte, però crec que hauria de ser obligatori per tothom.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). Aquests, a dalt a l'esquerra, porten una lletra per poder saber de quin s'està parlant. (mostrall de dibuixos) D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MA6: Dels dibuixos... crec que la F, H i després la última... la L. Bueno, la L no identifico molt bé la situació, no l'acabo d'entendre, però la F és perquè... la nena s'ha dibuixat com a sobre... bueno, de la persona adulta, després la H perquè han dibuixat... com un adult que es casa amb un nen i... i el nen va despullat, no sé, una cosa estranya també hi veig... però, aquests dos em semblen alarmants i jo crec que el dibuix L també perquè veig que la nena està pujada, o el nen, a una cadira, però no acabo d'entendre molt bé... per què. Després, els nens que estan jugant a futbol i estan a la porteria perquè van despullats i tampoc... mmm clar, també em sembla una mica alarmant perquè no puc entendre perquè s'ha dibuixat despullat, no sé si és més un tema... no sé, jo diria aquests.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MA6: Bueno, jo crec que... com reaccionaria... una mica en xoc primer, però jo amb total confiança aniria a l'equip directiu perquè al final ells són els que... els que bueno, si han d'engegar alguna cosa ho han de fer ells o els que t'han de donar el protocol o... o el que has de fer mmm és... o sigui, han de ser ells eh... també des de l'equip directiu, per tant, jo el primer que faria seria anar a parlar amb l'equip directiu, és el que faria, vale?

Apèndix B: Transcripcions d'entrevistes a mestres en formació

- **Preguntes preestablertes**
- **Preguntes improvisades**

MF1

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF1: Segons la meva experiència mmm realment, pel que fa a les pràctiques, eh... poques vegades he vist com s'utilitza el dibuix, ja que en les primeres pràctiques, que vaig estar un mes, només van fer Plàstica dos cops i... i la Plàstica que van fer va ser eh seguir una... una sanefa mmm i en les altres, van fer també Plàstica, o sigui, Plàstica em refereixo a... a algun moment en què tenien temps per poder dibuixar mmm en cap moment tampoc van dibuixar, van jugar, van fer figures amb fang, van jugar amb fang, van experimentar molt... d'experiment, però realment dibuix, dibuix, eh... no tenen temps ni espai els infants per poder tenir temps per dibuixar i el poc temps que tenen és a Plàstica i a Plàstica no només es centren en el dibuix. Per tant considero que, bueno... bàsicament, que avui en dia eh no hi ha... o sigui, en els moments on els alumnes poden dibuixar és a Plàstica i no tenen temps perquè molts cops la Plàstica és reemplaçada per moments on els alumnes poden fer alguna altra tasca o per realitzar... molt a partir de... d'experimentació, però realment, experiència no n'he tingut gaire i la poca que n'he tingut no... no he vist realment res significatiu, per tant la meva opinió personal, bàsicament, és que falten hores, realment la Plàstica i en moment en el qual el dibuix pot donar mmm o sigui, amb el dibuix

considero que els infants poden ajudar molt a desenvolupar i a... a expressar-se, ja que en el meu cas m'agrada molt dibuixar i considero que és molt bona eina, i... realment l'únic moment que tenen per fer aquesta tasca és a Plàstica i hi ha molt poques hores, ja que només és una hora o hora i mitja a la setmana i a vegades ja et dic... que no, no s'ha pogut... bueno, considero que no es realitza correctament.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF1: Eh... considero, bueno, en el cas de la meva... jo estic fent actualment la menció d'Atenció a la Diversitat i és un tema que hem tractat eh... la veritat és que en força assignatures, fins i tot hi ha una assignatura que és sobre l'atenció al risc de l'infant i... aquest tema s'ha parlat molt, vam veure diferents documentals en els quals s'expressa que l'abús sexual infantil és un fet i... i és una realitat molt pròxima i a més a més, com a mestres, ens el trobarem, o sigui, en algun moment o un altre ens el trobarem i... a més a més considero que no tenim suficients eines per saber com tractar aquests temes, per tant considero que, que l'escola tingui un protocol o tenir molt clar el protocol que has de seguir és súper important, ja que és el que realment ajuda a saber el que has de fer en segons quins moments, però bueno, tot i així, reitero que... que és molt pròxim i que... i que encara que sigui molt greu i pensem "ostres, com avui dia pot seguir passant això?" doncs segueix passant i ... i és així, o sigui, és un fet i és una realitat i hi ha infants que estan patint i que estan passant per aquests mals moments en els quals són abusats sexualment.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF1: Eh... Considero que l'escola és un... té un paper súper important avui en dia per aquesta mena de detecció, ja que, si contem, l'infant és l'espai on més hores passa i on més temps dedica, fins i tot hi ha infants que estan més estona a... a escoles que amb les seves famílies, ja que l'altra meitat la passen dormint. Per tant, considero que té un paper súper important l'escola i... i realment és una forma, és una funció i un format que... que ajuda a detectar aquests casos ja que normalment és la tutora la que està més estona amb els infants, sobretot en el cas d'Infantil i Primària, i realment és la que a partir, bueno, per exemple, et dic en els... el que hem estat veient en la nostra menció d'Atenció a la Diversitat,

ens... ens mostraven constantment que en el cas de les escoles el que es veia era un canvi d'actitud, que l'infant estava molt trist, o sigui, canvis que... que normalment l'infant no fa, doncs... si de cop canvia és per alguna cosa que està... alguna cosa o algun moment o algun fet li està passant a la seva vida i un infant que és molt alegre, que de cop es posi trist... o que no parli, considero que no és normal, per tant, és un moment per detectar, que potser no és abús sexual, però que alguna cosa li està passant, per tant, l'escola té un paper molt important per detectar aquesta mena de... de situacions.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF1: En el cas de les vies de detecció eh... com t'he comentat anteriorment, jo considero que les que més es poden, les més significatives són els canvis personals de l'infant, o sigui, els canvis que pots veure mmm en el seu dia a dia. Tot i així, a veure... eh crec que hi ha com unes... uns protocols i hi ha uns indicadors que et mostren si hi ha una mena d'abús sexual en qualsevol moment, tot i així, considero que el més òptim i el més eficaç i el més eficient avui dia és els canvis, o sigui, si... realment un infant pateix un canvi de cop i volta, d'un dia per l'altre, et dic abús sexual com et puc dir que un dia un nen et vingui amb un morat a la cara, o sigui, l'observació crec que és la via de detecció més útil i més ràpida que pot tenir l'escola, sobretot en el cas dels mestres, que és la nostra... el nostre paper que tenim nosaltres com a docents.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF1: Mmm considero que... a partir de la menció m'han proporcionat més indicadors que si no hagués fet la menció per detectar abusos sexuals en el cas del dibuix, tot i així, considero que no són els suficients, ja que l'únic que recordo que hagi vist durant la carrera sobre el dibuix ha sigut eh... a segon, en una assignatura de teoria i pràctica de l'escola inclusiva que vam fer durant una sessió un dia.. un... vam tractar de l'abús sexual i va aparèixer el tema del dibuix i ens va ensenyar algun indicador però molt... per sobre, per tant considero que capacitada, capacitada... gaire no em sento, ja que no m'han donat la formació adequada, no em preguntis per què, tot i això, a la menció doncs alguna cosa més sí que he pogut observar però... però no sobre el dibuix concretament i... i

bueno, això, que considero que no estic formada, formada no em sento per res, zero, però sí que alguna cosa més a partir de la carrera he obtingut, ja que abans de la carrera no tenia ni idea i alguna cosa sí que he aconseguit més, tot i així considero que capacitada no em sento, si ara mateix estigués en una aula i haguessin de fer un dibuix i haguessin de dibuixar els seus pares i de cop en un pare hi ha alguna cosa estranya... em costaria... em resultaria difícil, la veritat, trobar alguna mena d'indicador, alguna cosa trobaria segurament, però clar no em sé realment les regles ni... ni res en concret, alguna cosa recordo però va ser molt per sobre i realment me'n recordo perquè va ser un tema que em va interessar molt, ja que considero que amb el dibuix es poden treure moltes idees importants, tot i així, recordo això, ja et dic... perquè em va agradar molt i vaig descobrir que era una bona eina, que pels infants és motivador dibuixar i a la vegada pots trobar alguna mena d'indicador o d'alguna cosa que... al dia a dia o en una conversa pot ser no trobaries. Però ja et dic, formació poca.

Marina G: Quan dius que podries trobar alguna cosa que al dia a dia o en una conversa potser no trobaries... per què? Què et fa pensar això?

MF1: Em referia a que amb el dibuix pots trobar algun indicador sobre l'abús sexual que potser si tens una conversa amb ell normal, no trobes, perquè no t'ho dirà directament, saps?

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF1: Els... els dibuixos que identifico com a possibilitat d'abús sexual són la B, la E, la F, la H i la K. Eh... en el cas de la B... perquè ha dibuixat el... com una simulació del membre sexual de la persona i... per tant, m'indica com que l'ha vist, per tant, que han pogut abusar en aquest cas del... de l'infant. En el cas del dibuix E també torna a veure's com que hi ha dos persones com que els apareix una cosa entre les cames fent així com que sembla que està marcant el membre... el membre de... de la persona adulta, per tant també m'indica com que... ha sigut abusat. El cas de la F considero que és el pitjor de tots, o sigui és el més alarmant, ja que es veu clarament com... com dibuixa la persona que ha abusat d'ella amb la cara i tot de satisfacció del que estava realitzant i a més el

dibuixa com que ella està a sobre d'aquest fent així com que clarament... pot haver, és a dir, és un indicador de que... ha sigut abusada sexualment i considero que és el més alarmant de tots. En el cas del dibuix H considero que... l'infant mostra constantment el membre a... la persona adulta, que sembla com si fos la seva mare o... alguna dona adulta, ja que s'ha dibuixat com ell mateix ensenyant el seu membre, per tant, considero que potser no ha sigut com els últims casos, com una violació, però sí que han abusat en el cas de que li ensenya constantment el membre a la persona adulta referent cap a ell. I... finalment, en el cas de la K... m'ha costat, m'ha resultat difícil al principi entendre ben bé el dibuix, què estava passant, però al final he considerat que també podia ser cas d'abús sexual, ja que... entre les dues cames, les dues potes que ha dibuixat, apareix com un fil que se'l portà cap a la boca, per tant, sembla com que... li hagi... col·locat el membre a la boca de l'infant o... o al revés, que la persona adulta s'hagi col·locat el membre de l'infant a la boca, o sigui, com que hi ha una cosa, un fil estrany que va d'entre les dues cames a la boca de la segona persona, per tant considero que també podria ser una... un indicador d'abús sexual.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF1: Considero que... bueno, com he anat responent durant l'entrevista, considero que la millor detecció és el canvi de l'infant i en el cas que veiés que un infant... està patint i realment es pogués demostrar eh... l'últim pas seria anar a la DGAIA, ja que és l'encarregada sobre la protecció dels infants i l'últim últim serien els serveis socials, ja que considero que els serveis socials són els que... o sigui, l'últim pas, seria en el cas que sigués segur que l'infant està patint abús sexual, en el cas que fos com un dubte eh... crec que és anar als... amb l'equip directiu, l'equip directiu parlar amb la família, si la família no respon correctament eh... parlar amb serveis socials i sempre l'últim pas sí que és la DGAIA. Realment no ho recordo amb certesa, però sé que hi ha un protocol a seguir, però ara mateix no sabia com dir-t'ho.

MF2

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF2: En la meua opinió, generalment crec que el dibuix, sobretot a l'etapa de Primària, es fa servir o bé a l'assignatura de Visual i Plàstica quan... no es té cap projecte més ambiciós o... quan s'han acabat els deures, les feines, per... omplir una mica el temps, com un passatemps o fins i tot en el temps lliure que deixen a vegades als alumnes doncs per... bueno, com un oci. Crec que... mmm aquells que sí que s'han d'avaluar d'alguna manera perquè potser són de Visual i Plàstica o... perquè estan dins d'un altre projecte en general sí que es recullen o si potser són d'un diari. Per exemple, en l'última escola de pràctiques que vaig anar emmm cada dilluns hi havia una estona en què havien de expressar d'alguna manera què havien fet aquell cap de setmana i... llavors doncs podien fer-ho amb un vídeo i es grabàven a la classe o podien escriure o podien dibuixar, llavors jo crec que en aquest cas sí que es revisa, però que molt cops, quan es realitzen aquests dibuixos més... amb caràcter més d'oci, de temps lliure, eh... crec que no hi ha cap mena d'observació per part docent.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF2: Vull pensar que no és una... un aspecte comú, però sí que és real, que és pròxim, sobretot a nosaltres com a docents, ja que som les persones que més contacte tenim amb els nens. Sé que potser hi ha més casos... dels que pensem i... i això es deu també perquè potser no es detecten tant com es deurien... ja no tant només l'abús sexual, sinó també el tema de maltractament.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF2: Bé, com deia ara... crec que... que sí que l'escola és molt rellevant per detectar aquests casos perquè... com deia els nens són molt pròxims a nosaltres i moltes vegades som les persones que millor els coneixen, per dir-ho d'alguna manera, perquè passen molts dies amb nosaltres i... i veiem el seu desenvolupament, el seu comportament, i és una manera també de relacionar-se ells amb els companys... coses que potser en un entorn familiar doncs no... no es veu. Nosaltres a l'escola crec que sí, que és molt més fàcil percebre aquestes coses.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF2: Crec, personalment i des de... la total ignorància, que les vies de detecció que s'haurien d'utilitzar o que possibiliten més que ens adonem d'aquests casos doncs és una mica mmm l'observació del comportament dels nens i... i sí que es veritat que els dibuixos doncs penso que... que reflexen molt bé l'estat d'ànim dels nens, si hi ha variació en el seu comportament o si són nens molt introvertits que potser els hi costa molt expressar aquestes coses i més quan... quan són desagradables o... fan com si no res i alomillor el comportament és el mateix, potser en els dibuixos que realitzen, de manera inconscient, sí que es veu més aquest eh... abús, no? Per poder detectar-ho.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF2: Realment és... una cosa que m'agradaria molt mmm sentir-me capaç de... de... saber i poder detectar-ho, però sincerament crec que no, que no estic capacitada, que... potser si és una cosa molt extrema eh... sí que ho podria veure, o sí que... un canvi molt radical, sí que tot i no saber ben bé què potser sí que podria veure aquest canvi i consultar-ho amb algun expert i... i llavors sí que es podria treure alguna cosa, però crec que no ens han format ni... ni durant el grau ni, bueno, jo al menys no tinc una formació extra per fer front a aquestes situacions, llavors jo crec que mmm potser podria veure un dibuix on... fos el cas d'un nen amb abús sexual, o una nena, i... i no adonar-m'hi, a no ser que sigui una cosa com... ja et dic, molt extrema o un canvi molt radical d'actitud o alguna cosa que diguis "ui, això no va bé" i llavors ho consultis.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF2: En general veig com... dos grups de dibuixos, uns que són com molt quotidians de... dibuixos de nens, amb l'expressió del cos en les primeres edats, amb la família... i tal, hi ha uns altres que potser sí que exhuberen massa les parts més íntimes del cos, no sé si potser es podria destacar alguna altra cosa eh... dels primers dibuixos mmm del A, bueno, no l'entenc gaire bé mmm el B crec que sí que... sí que hi hauria una possibilitat o... bueno, ho veig una mica com més alarmant perquè... no només el fet de dibuixar com un penis, sinó perquè els braços els té com... com ratllats i... no sé, no em genera gaire confiança, després el... C crec que és bastant normal el... el dibuix dels dits així com pals quan són petits i tal ho veig bastant, bastant normal ammm... el D ho veig totalment normal, semblen nens jugant al parc o al pati a pilota eh... la E, tot i que es veuen les parts més íntimes de les persones, però sembla com que estan jugant a voley o alguna cosa així, podria ser per exemple que estan en una platja nudista o alguna cosa així perquè a més no se'ls hi veu ni uns a prop dels altres ni... a més estan contents, així que crec que és més un tema de context que no pas...pas de problemàtica. La F sembla... bueno, una nena mmm asseguda a les faldes del pare, però crec que no es veu res preocupant, a més la nena s'identifica amb un somriure, vull dir que sembla... bueno, una situació normal d'una nena amb son pare. Eh... després, la H mmm no entenc gaire bé perquè la nena o la dona està amb un vestit llarg i no se li veu res i, en canvi, el nen que hi ha sí que... tot i que sembla que porti alguna cosa posada, se li transparenta eh, bueno, el seu penis i està nu, no sé. Després, el I crec que és un dibuix molt... molt normal, sobre tot, bueno, suposo que aquest serà de Cicle Mitjà, està com més elaborat, semblen nens amb taules de surf, ho veig bastant normal. La J també crec que és un dibuix molt normal, amb una família, a més estan ordenats per alçada, amb el sol i tal... sembla això, un dibuix molt típic de nens, familiar. La K sí que em genera... molt dubte perquè no l'entenc gaire bé i sí que em sembla una mica alarmant perquè es que..., bueno, la persona que hi ha a la dreta... li surt com una ratlla d'entre les dues cames penso que és i va fins a la boca de la persona que hi ha a l'esquerra i... en canvi, la persona de la

dreta sí que està contenta, però la de l'esquerra no té una expressió com feliç i... aquest dibuix sí que em sembla molt alarmant perquè... tot i no saber ben bé les proporcions dels cos, perquè aquests dibuixos no tenen braços, ni mans, ni peus, ni cabells mmm sí que representa una situació una mica... bueno, una mica no, una situació violenta, no sé, eh... aquest jo crec que és el dibuix que més m'ha alarmat. El L mmm no... no diria que és, per exemple, per identificar un abús, però sí que es veu com un allunyament, no sabria dir si per maltractament o... o què, perquè surt aquí com un pare amb un nen a la cadira i un altre allà allunyat que l'està veient, no sé, em sembla un dibuix estrany per dibuixar un nen, no està... no està la família junta, o tots somrient... no sé, ho veig una mica estrany, però no sabria dir ben bé.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF2:Emmm ben bé no sé quin és el protocol a seguir tal qual, però... jo el que faria primer de tot és eh... parlar-ho amb altres mestres que també mmm tinguin classes amb... amb aquest infant en qüestió a veure si també han vist doncs aspectes que he pogut veure jo o el que sigui, parlar amb l'equip directiu i... posar-nos en contacte amb l'EAP i que s'encarreguin l'equip psicopedagògic de... de veure què es fa amb aquesta situació i si cal doncs fer partícip també a l'assistent social o... o el que sigui i... i bueno, deixar una mica també que entrevisten la família, l'EAP, i tal i veure com es va desenvolupant la cosa.

MF3

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF3: Creo que el uso que se le da al dibujo es simplemente... un complemento a fichas, yo personalmente he visto utilizarlo sobre todo eh... en fichas como actividad final para hacer un resumen de... de lo que se ha trabajado o... sobre todo cuando acaban las taras los niños pues... se les... se les dice que dibujen. La verdad es que en Plástica no lo he visto mucho personalmente, porque veo que se pinta más que se dibuja, no se trabaja el dibujo como tal, entonces creo que se utiliza más en los tiempos libres y los tiempos que sobran, así que los dibujos sí que son recogidos pero no creo que eh los profesores le den la función o la potencia que tiene un dibujo a la hora de... de trabajarlo, y esto lo he podido ver en diferentes ciclos, sobre todo en el Ciclo Inicial, en primero y en segundo, pero también en Ciclo Superior que aún se utiliza menos el dibujo como recurso.

Marina G: ¿Los dibujos son recogidos por los mismos niños o por el maestro? ¿Qué funciones o potencialidades crees que no son expresadas?

MF3: Creo que, por lo que he visto, es indiferente quién recoge los dibujos, es decir, un día puedes recoger los alumnos los dibujos y otro día los profesores, y... y las funciones o potencialidades que veo que no se expresan a la hora de trabajar con el dibujo es precisamente... todas las cualidades que ofrece, porque es una vía de... de transmisión muy potente y sincera y los niños pueden transmitir todo lo que sienten en ellos sin expresarlo con palabras y... bueno, creo que el dibujo simplemente se queda en una capa superficial que es para decoración o para pasar el tiempo, entonces todo el trasfondo que ofrece y la potencia que tiene pues queda... sin trabajar.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF3: Creo que sí, que es un... es una realidad más próxima de la que nos pensamos, o sea que... no es generalizada, pero sí que hay muchos casos que pasan desapercibidos, en diferentes grados, pero sí que la considero una realidad común.

Marina G: ¿Crees que los niños expresarían (o podrían expresar) un tema como este?

MF3: Creo que sí, que los niños podrían transmitir esas temáticas eh... pues por lo que he dicho antes, porque no es una... o sea, es una forma de expresarse que no necesita palabras y que es mucho más fácil de transmitir el mensaje, entonces para ellos es mucho más fácil interpretar ese eh... esos temas más difíciles o que... no se trabajan tanto en un dibujo que no explicarlo.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF3: Sí, creo que la escuela es una institución muy importante a la hora de detectar estos casos, ya que los niños pasan principalmente todo el día allí, además es un sitio que... eh con otro contexto, es un contexto diferente al de sus casas y su ámbito familiar y conocidos donde se sienten seguros y pueden expresar lo que en casa no pueden. Además, el trabajo de las profesoras y los profesores puede ayudar a que salgan estos temas.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF3: No estoy segura, supongo que... trabajo de la tutora i observar a los niños, los cambios que hacen... sobre todo eso, trabajo personal de cada tutor o cada maestro y a partir de ahí ya comunicarlo a... a dirección y hacer como una investigación un poco más profunda. Sí que yo diría que la vía principal que utilizan es la observación y... y el hablarlo con los niños... con la familia... comunicarse.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF3: Creo que sí que estoy capacitada para intuir abusos sexuales a través de un dibujo, pero no creo que nos hayan formado para eso, ya que muchas veces la universidad se limita a formar a los profesores solo en la... teoría y en lo que se enseña y no en... problemáticas más graves que vemos cada día y eso lo dejan sobre todo a especialistas y yo personalmente creo que debería ser trabajo de... de las dos partes. Aun así, creo que el dibujo es una forma de expresión muy libre y muy sincera, así que creo que sí que podría detectar eh diferentes elementos o al menos intuirlos.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF3: Creo que los más... donde veo más posibilidad es el E i el G, ya que se ve mucho desorden y algunas eh... partes muy gráficas. También se puede intuir algo en los dibujos K, H y F, retiro lo de F. Sí, en estos son los que se pueden intuir más por... el tipo de grafismo que ha utilizado el niño y las cosas que ha decidido interpretar en el dibujo, que si se comparan con los demás dibujos, donde juegan a futbol o surfean, son como... mucho más inocentes, le dan la importancia y el punto de vista en... en cosas generales, en cosas de... propias de un niño, en cambio, en las que he nombrado sí que se ve o se sospecha algo diferente.

Marina G: E G K H como preocupantes, ¿qué es lo que te llama la atención o se sale de la "normalidad" en cada uno?

MF3: Lo que más me llama la atención de esos dibujos es, sobre todo, en los primeros eh que son como muy explícitos para la edad de los niños, en plan... que los dibujos son muy figurativos y hay mucho detalle en partes donde no tendría que haberlos o no tendría porqué haber tanto detalle, por eso creo que se sale de la normalidad, o sino también los que se expresa mucho ruido, mucha oscuridad... muchos gritos, también pues podrían ser indicadores de que algo está pasando.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF3: Creo que... no se nos forma suficiente para saber el protocolo que deberíamos de seguir pero eh sí que... un aspecto general pues eh... yo creo que se debería de preguntar un poco al niño... mirar por donde tira y... preguntarle el significado del dibujo... entonces a partir de aquí y de varias vías, ya comunicarlo a lo que es dirección... a la psicóloga o psicólogo de la escuela y comunicarlo a expertos que los puedan analizar y sacar eh conclusiones más... más... claras. De todas formas creo que la escuela es el primer foco desde donde se detecta, así que creo que debería ser un trabajo conjunto de todos los órganos de la escuela y los especialistas.

MF4

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF4: Bueno, la meva experiència mmm a les pràctiques, és que els nens feien els dibuixos que la mestra deia que havien de fer, ho feien i llavors ho entregaven i la mestra doncs, segons els seus criteris, els avaluava i posava una nota numèrica i era... la nota de Plàstica. Moments en què es realitza, doncs... només en l'assignatura de Plàstica i, en tot cas, en algunes assignatures, quan acabaven la feina obligatòria els deixaven agafar un paper i dibuixar. Això ho vaig veure a primer de Primària i a quart.

Marina G: I aquests dibuixos que fan en estones lliures, són recollits (observats) per algun adult?

MF4: Els dibuixos que fan en estones lliures eh no són recollits ni els veu cap adult, simplement fan el dibuix i se'l guarden a la carpeta, o sigui, és més que res per passar l'estona.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF4: Si és una realitat comuna... no ho sé, la veritat, i pròxima tampoc. Suposo que no a tots els centres deuen haver-hi... emmm situacions així, però en alguns suposo que sí... La meva resposta és que no ho sé.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF4: Sí, jo crec que l'escola és una institució rellevant per la seva detecció perquè és on principalment el nen eh passa la major part del seu temps i... i en cas que hi hagi algun problema és on més ho mostrarà, perquè passa hores i

llavors els mestres o els mateixos companys són els que veuran, suposo, alguna actitud estranya o... o no sé, alguna cosa que mostri que alguna cosa no està bé.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF4: Doncs, sincerament, no ho sé. Suposo que deu haver-hi algun pla o algun protocol o alguna cosa però no tinc ni idea de quin és.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF4: La veritat és que no. Jo suposo que una mica doncs... la teva intuïció i les... perquè veus les actuacions i, suposo, que les emocions que mostra el nen. Home, capacitada per detectar-ho... no, no perquè no crec que hagi estat formada per fer-ho. Les poques coses que sé sobre el tema és el que veig a les notícies, vull dir, jo això no ho he treballat ni al cole, ni al batxillerat, ni a la carrera tampoc, o sigui, si sé algo és per les notícies de la tele i ja està.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF4: Dels dibuixos... eh crec que a la E, a la F, a la K, a la G i... no ho sé, crec que ja està. Eh... els més alarmants, sobretot, un que he vist per aquí que m'ha deixat... la F, la F crec que és súper alarmant i la K també i perquè doncs... perquè em semblen molt explícits i súper ben fets, que demostren mmm molt bé el que se suposa que està passant eh i... que no em semblin alarmants... el D, que sembla que juguen a futbol emmm el C, no sé, em sembla una persona normal, no sé, no veig allò dibuixat... res alarmant, la J no estic segura, sembla una família de passeig i la I perquè sembla que estiguin fent surf. La resta sí que alguns tenen elements així que crec que no... potser no són tan alarmants, bueno.

Marina G: E F K G com a preocupants, què et crida l'atenció d'ells?

MF4: Es que són com... com molt explícits, o sigui, que es veu com... com molt bé a què es refereix i això.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF4: A veure, reaccionar no ho sé, jo suposo que si ho veiés aniria a parlar amb la directora o amb la cap d'estudis o amb algú superior a mi perquè... perquè no sabia què fer, vull dir, obviament no aniria primer a parlar amb la família, bueno, crec jo que no s'ha de fer perquè si és precisament la família la que està fent algo així dolent... ai, no ho sé, però suposo que primer parlar amb direcció o amb algú superior a tu. El protocol a seguir no ho sé, suposo que deuen fer alguna cosa amb serveis socials o així, però es que no tinc ni idea jo d'aquestes coses.

MF5

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF5: Durante mi experiencia en las prácticas, emmm, bueno, yo he podido ver, en las que son de Primaria, que el dibujo no tiene mucha importancia, o sea, yo... las primeras prácticas estuve en quinto y las segundas en sexto y en segundo, y solo vi que los niños dibujaran en segundo, cuando escribían un texto, pues la profesora les decía que tenían que acompañar ese texto con... con dibujos, y solo corregía que el dibujo acompañara el texto, que estuviera bien pintado y bien dibujado. Creo que emmm sí que se tendría que tener en cuenta los dibujos y analizarlos, al menos los que tengan así... más rasgos extraños porque a través del dibujo creo que se podrían diagnosticar eh... posibles dificultades, como por ejemplo que un niño esté sufriendo abusos sexuales o incluso pequeños rasgos del TEA, porque cuando yo hice las prácticas de

Educación Infantil había un niño que... bueno, que tenía dos años y medios y todavía no hablaba ni nada y tenía... pequeños rasgos del TEA, entonces, esto además lo descubrieron porque él además los dibujos que hacía de personas todas pintadas de negro y no tenían ni ojos, ni boca... ni nada, entonces, a raíz de ahí lo investigaron y vieron que posiblemente eh tendría TEA en un futuro, porque eso no se puede diagnosticar hasta los seis años y... en general, eso.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF5: Sí que pienso que es una realidad común y próxima porque hoy en día hay muchísimos casos y creo que a veces, por la falta de formación de los profesores y de los profesionales de una escuela, no se... diagnostica y a lo mejor cuando se dan cuenta ya es demasiado tarde porque el niño ya ha sufrido demasiado. Por ejemplo, ahora en la mención teníamos una asignatura que se llamaba... "Atenció a la infància en situació de risc" y el profesor trabaja en un centro de atención precoz y nos explicó que hay muchísimos casos, muchísimos más de los que nos pensamos de niños que sufren acoso y que por culpa de no haber hecho... de no haber seguido un buen protocolo en el cole, ahora están sufriendo mucho porque ya han tenido que separarse de la familia... y, bueno, ha llegado todo muy lejos, incluso abuso del padre hacia la madre u otros familiares.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF5: Sí que pienso que la escuela es una institución muy importante para la detección de esto porque en la escuela los niños pasan muchas horas al día y... creo que incluso hay profesores que llegan a conocer a los niños mejor que sus familias y entonces pienso que... que los profesionales tienen que estar alerta sobre los signos que pueden presentar porque hay veces que los niños presentan los signos en el cole y luego en casa no, entonces... mmm creo que los profesores tendrían que estar más formados y... para poder detectar esto cuanto antes y evitar que el niño eh sufra.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF5: Bueno, pues yo pienso que... las vías que se tienen que utilizar ante todo son la observación directa por parte de los profesionales hacia los niños emmm pienso que cualquier signo raro y todo puede ser muy relevante para la

detección, además, como hemos comentado anteriormente, también mirar los dibujos o los escritos porque muchas veces presentan signos como por ejemplo manos muy negras, o... objetos en la boca o... incluso dibujar las partes íntimas de... de las personas.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF5: Pienso que no estoy capacitada eh... no estoy muy capacitada porque mmm en la universidad este tema no lo hemos trabajado a penas, bueno, yo creo que en una asignatura y por encima y todo lo que sé lo aprendí gracias al Ciclo Superior de Educación Infantil, que era una... una asignatura... o sea, el ciclo tiene dos años y en el segundo año hicimos una asignatura que se llamaba "Intervención en la escritura y la lógico-matemática" y... aquí el profesor sí que nos enseñó varios dibujos, cómo poder detectar pequeñas cosas, por ejemplo, como he comentado anteriormente, es un signo de alerta que un niño dibuje eh un personaje de color negro o de colores oscuros o sin ojos, sin manos... eso quiere decir que algo está pasando, o por ejemplo lo que he comentado también anteriormente, que se dibujen objetos en la boca, que se dibujen desnudos y se dibujen además las partes íntimas, entonces... yo creo que es muy importante que la universidad ofrezca al menos una asignatura completa para investigación, o sea, para el análisis de los dibujos para poder detectar cosas porque yo creo que... bueno, es que si vemos el trabajo de los psicólogos, lo primero que hacen es que los niños hagan un dibujo y poder analizarlo, entonces... yo creo que es muy importante que los maestros también estén formados en eso.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF5: Bueno, el dibujo B sí que puede tener un signo de alerta porque el niño... o la niña ha dibujado las manos de color negro y además ha dibujado las partes íntimas. En el dibujo E ha dibujado tres personas con sus partes íntimas y encima lo ha dibujado en un espacio cerrado y de color negro, que eso quiere decir que a lo mejor es un espacio en peligro. La F porque el niño o la niña se ha dibujado sobre una persona adulta y esto puede indicar que quizá se sienta propiedad de

algún familiar suyo o... o de alguien próximo a su familia. La G pienso que también porque ha dibujado una casa de... de color negro, que puede indicar peligro y además ha dibujado a dos personas muy juntas y de color negro, y una persona muy lejos, que esto a lo mejor puede indicar que es el padre que está abusando de la niña y que la madre está lejos y no... puede, o sea, no llega... a darse cuenta de la situación. Luego, la H, no la veo del todo muy clara pero pienso que no es un dibujo habitual en niños de Infantil o Primaria. Mmm la K porque pienso que... se muestran señales de alerta, el hecho de que ha unido con un hilo a dos personas y, además, la mirada que tienen entre ellos puede indicar seducción, entonces creo que tampoco... no es un dibujo muy normal para niños de Educación Infantil o Primaria. Y por último la H, que también puede indicar señales de alerta porque... se ve en una esquina del dibujo eh... a un niño y a un adulto juntos y a otra persona muy lejos de ellos, entonces esto pues como la otra imagen que he comentado en la G, puede indicar que el padre está abusando del niño o niña y que... la madre no se de cuenta, o viceversa, que abuse la madre y el padre no se de cuenta.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF5: Creo que no sabría actuar porque tampoco conozco el protocolo pero sí que sé que lo primero que haría, solo en descubrir una primera señal, es eh... informárselo a la directora o a la psicóloga del cole o del centro donde esté y así poder pedir ayuda externa para que otros profesionales pues... vengan a valorar la situación. Yo pienso que ante cualquier señal de alerta, aunque luego sea un error, hay que actuar, porque en caso de que no lo fuera hay que detectar muy pronto antes de que el niño sufra la situación que pueda estar... pasando, por ejemplo una situación negligente, de abuso sexual, maltrato o... etcétera.

MF6

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual

a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF6: Bueno, yo sobre todo eh... puedo explicar mi experiencia cuando... en el prácticum uno, que estuve en primero de Primaria, ya que es el curso de los más chiquititos y sí que utilizaban el dibujo como técnica de expresión. Entonces, es verdad que cuando hacían algún dibujo, yo qué sé, del fin de semana, de lo que habían hecho... o de las Navidades y tal, la tutora sí que los miraba de uno en uno para ver si encontraba algún signo de alerta, algún dibujo un poco así extraño... y es verdad que sí que lo... lo miraba. Mi opinión pues... que es lo correcto y que creo que es lo que deberían hacer todos los profesores. Cuando los niños hacen un dibujo creo que es... es una técnica de expresión, la más fiable en los niños pequeños, ya que no saben leer ni escribir del todo, ni hablar, ni expresar lo que realmente está bien y lo que realmente está mal, entonces creo que es la mejor técnica para poder expresar y poder detectar algo extraño en los niños.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF6: Sí... es una realidad común y próxima, las dos cosas. Creo que muchas veces emmm no lo queremos ver... o... o no llegamos a verlo del todo, pero creo que es algo muy frecuente y muy habitual, sobre todo en los niños que no se pueden defender, ni expresar, ni explicar lo que... lo que está pasando y, como he dicho antes, no saben lo que está bien y lo que está mal, por lo tanto, se lo callan y lo ven como algo normal, pero... el abuso infantil de manera sexual está muy muy presente actualmente y desde toda la vida.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF6: Puesto que los niños están más horas casi en el cole que en casa, creo que es la mejor institución para detectar cualquier tipo de... de maltrato, incluso el abuso sexual, por lo tanto, creo que sí, ya que los niños están mucho tiempo en el cole... hablan mucho con los niños, se expresan mediante el dibujo eh...

yo qué sé, explicándoles cuentos relacionados pueden llegar a explicar su experiencia si se sienten cómodos en el ambiente... por lo tanto sí que creo que la escuela es una institución importante, relevante y en la que se tendría que tener más en cuenta la detección del abuso.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF6: Creo que se utilizan tanto el dibujo eh... la explicación de cuentos relacionados para que los niños puedan contar su propia experiencia o... que la profe explique algún caso y que los niños puedan eh... reflexionar y decir su experiencia, o igual le sale inconscientemente decir "oh, a mí también me pasa eso" o "mi padre tal... mi madre tal...". Yo creo que mediante cuentos, dibujos eh... y yo qué sé, algún teatro, algún tipo de titellas para que se sientan identificados si es el caso y puedan decirlo.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF6: Capacitada para detectar el abuso en el dibujo... pues depende de lo claro que sea, yo creo que hay dibujos que claramente se ve que algo no va bien, pero hay otros que yo creo que los niños son más... tímidos y no lo expresan, o no saben cómo expresarlo o... quizá no lo sabría entender. Quizá si el dibujo es claro sí que lo podría detectar fácilmente, rápidamente, pero si el dibujo ya no es tan claro o está así escondido y tal... no sé si sería capaz de encontrarlo porque eh... no estamos formadas del todo para ello. Por mucho que nos hayan explicado así... cuatro pinceladas

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF6: Por ejemplo... el dibujo A eh... sí que me extrañaría un poco que el niño... o la niña dibuje tan marcadamente donde se encuentra cada... el pecho, eh... la zona íntima, no sé qué son esos dibujos que tiene ahí, entonces quizá sí que me empezaría a preocupar por este niño pero todavía no... no vería nada claro, pero es verdad que es muy raro que un niño te dibuje una persona desnuda y no te dibuje, yo qué sé, por ejemplo, un vestido, una camiseta o... el niño vestido.

Luego, el B, si lo dibujara una niña sí que me extrañaría, porque que una niña marque tan claramente emmm la zona íntima de un hombre, el pelo en el pecho y el pelo en las axilas, significa que la niña lo ha estado viendo y mucho, entonces sí que me preocuparía. Luego, el C... en principio no me preocuparía porque no veo nada raro. El D tampoco me preocuparía porque veo cuatro niños jugando a la pelota, no veo nada más. El E... sí que me preocuparía, claramente se ve un niño pequeño y dos adultos con el miembro, entonces... claramente sí que me preocuparía el E porque no es normal que un niño te dibuje así, tan claro todo, así que el E sí. El F... no sé, se ve... sí, me preocuparía, ya que es una niña sentada en... en un hombre y... y no sé, creo que no suelen dibujar los niños así tan claro, no sé... además, ahí se ven muchas cosas que no sé... pero este sí que me preocuparía de alguna manera. El G... se ve una casa, un hombre... no me preocuparía porque no sé, no veo nada, no sé. La H... creo que no porque no veo nada, la H no. El I tampoco me preocuparía porque no veo nada... El J mmm no, no veo nada y la... K eh... sí que me preocuparía porque se ve claramente cómo una persona mete sus manos en el centro de las piernas de otra persona, entonces sí, la K también me preocuparía. La L... no veo bien, pero creo que no me preocuparía porque veo a dos personas y a otra allí que no... no veo bien.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF6: En el caso de detectar alguna... señal de alarma o de alerta, cómo reaccionar, realmente, yo sola no sabría, creo que hablaría... no sé, con la psicóloga del centro o primero con la directora para que me ayude y me guíe un poquito sobre qué hacer, porque realmente yo sola no sabría ni cómo reaccionar ni el protocolo a seguir, yo intentaría apoyarme en mis compañeros o en el equipo directivo del centro para poder saber qué hacer, porque yo sola creo que no podría... no podría llegar a ello. Bueno, no sabría cómo reaccionar ni qué hacer, realmente.

MF7

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF7: En las dos escuelas donde he hecho prácticas, eh... solamente se usaba el dibujo en Plástica y se hacía de una manera controlada, no se dejaba a los niños que... que pintaran lo que ellos quisieran sino que les daban una plantilla o les decían lo que tenían que hacer. Eh... otros momentos donde he visto también que dibujaran era por ejemplo acababan de hacer unos... un trabajo, unos deberes o algo que les hubiera mandado la profe y les sobraba tiempo, entonces la profe decís "bueno, pues haz un dibujo" y eso es toda la experiencia que he tenido respecto al tema.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF7: Pienso que el abuso sexual infantil es más común de lo que pensamos, eh... por desgracia me tocó bastante próximo el año pasado, en las segundas prácticas, donde algunos niños de la escuela, que era de alta complejidad, eh... lo habían sufrido. Me contaron la historia y fue bastante duro.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF7: Pienso que... que la escuela es muy importante para intentar detectar todo tipo de signos y señales de que un niño pueda estar padeciendo este tipo de abusos eh... por ejemplo, en Educación Física hacían que los niños se ducharan allí por higiene, cuando acababan, y también para vigilar si los niños tenían algún... algún moratón o cualquier cosa que pudiera disparar las alarmas, por eso las profesoras podían entrar, hablo de... de Infantil.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF7: Sí, como he dicho antes, en este colegio en particular eh lo que hacían era cuando acababan Educación Física, ducharse, las profesoras podían entrar al vestuario para poder ayudar a vestir a los niños y también pues mirar si tenían alguna señal, cualquier cosa que pudiera disparar las alarmas... en esta escuela, no sé si se usaban otras medidas.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF7: No, no me siento capacitada para detectar indicios de abusos sexuales en el dibujo, nadie me ha enseñado, no sé qué debería buscar en un dibujo, ammm no, la verdad es que no.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF7: Sobre todos aquellos en los que se muestran quizá las zonas íntimas y aquellas en las que se ve mucha gente, en una incluso he visto un niño con pene erecto me ha parecido, yo creo que en esto sería lo que a mí me asustaría un poco, no? No quizá tanto en... en el segundo monigote, donde aparece el pene, porque bueno puede ser bastante normal, si es un niño no tiene porqué pensar que eso es algo malo, dibujarlo, pero quizá donde se vea mucha gente sí... no lo sé, la verdad es que no lo sé.

Marina G: Llavors, quins dels dibuixos seleccionaries com a preocupants?

MF7: D, L, F... H, son las que pienso que... bueno, que a mí me dispararían las alarmas mmm en estas identificaría la posibilidad d'abús sexual, sí... yo creo... bueno, esto no lo tengo claro, pero sí que serían los que a mí al menos me parecen más alarmantes por el simple hecho de que me parecen un poco inquietantes, el hecho de que haya tanta gente, que... tan a la vista, también que salgan órganos sexuales, mmm pero de una forma muy inquietante, no sé, es... lo que pienso.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

MF7: No sabria cómo reaccionar, no sabria qué protocolo seguir, nadie nos ha enseñado y me parece horrible que no lo hayan hecho, imperdonable de hecho porque bueno, sobre todo en mi mención, en Aprofundiment Curricular, lo que intentamos es ser tutores al final y creo que son los que están en primer contacto con los padres, y que no sepa a día de hoy cómo debería reaccionar o qué medidas seguir, me parece fatal.

MF8

Marina G: Hola! Sóc la Marina, estudiant de quart per Mestre d'Educació Primària. Primer de tot, moltes gràcies per accedir a col·laborar i més tenint en compte les circumstàncies actuals! Es tracta d'una entrevista pel TFG, que tracta sobre la detecció de problemàtiques des de l'escola, en concret, de l'abús sexual a través del dibuix. El procediment adaptat a la situació és la realització de l'entrevista a través d'enregistraments d'àudio.

Marina G: Segons la teva experiència (pràctiques), quin ús es fa del dibuix infantil a l'escola? En quins moments es realitza? És recollit i observat d'alguna manera pels docents?

MF8: Segons la meva experiència a les pràctiques eh... el dibuix infantil era més com una forma d'entreteniment pels alumnes quan tenien temps lliure o... quan havien de fer alguna activitat, no sé... per exemple, de la tardor, que han de fer un dibuix de fulles o d'un paisatge, aquestes coses, res més... ho feien com si fos un entreteniment a les hores lliures.

Marina G: Aquest dibuix de temps lliure o d'entreteniment és recollit pels mestres? Algú els arriba a veure?

MF8: Eren dibuixos que... els nens, doncs... feien lliurement, per exemple, podien fer un dibuix per regalar-li a la mare o a algun amic, o per exemple, a mi, a mi durant les pràctiques doncs quant tenien dibuix lliure em feien algun dibuix, però altres vegades doncs feien algun dibuix de forma lliure sense regalar-lo a ningú, simplement per entretenir-se durant l'estona lliure i... altres dibuixos que feien, com per exemple... a l'hora de treballar els colors de la tardor, doncs feien un dibuix, el penjaven a la classe, sobre aquests colors i al cap d'uns dies el

guardaven a la carpeta però... no es feia expressament per regals de pares i aquestes coses o per una... per un objectiu concret, simplement doncs elecció de l'alumne o treballs de classe.

Marina G: Penses que l'abús sexual infantil és una realitat comuna i pròxima?

MF8: Sí, o sigui, sí que penso que l'abús sexual és una realitat, és un problema que està passant molt actualment, però sí que és veritat que molta gent doncs no és conscient de que això està passant.

Marina G: És l'escola una institució rellevant per a la seva detecció? Per què?

MF8: Sí que penso que l'escola és una institució rellevant per poder detectar l'abús sexual infantil perquè jo considero que l'escola és l'espai de confiança de l'alumne i mitjançant les activitats que es fan dins l'aula l'alumne doncs pot expressar allò que no pot expressar a casa seva o al seu entorn a causa d'aquest abús que està patint.

Marina G: Quines vies de detecció s'utilitzen des d'ella?

MF8: Penso que es podria detectar a partir de la conducta de l'alumne, a partir de dibuixos eh... si estan jugant a joc simbòlic doncs quines coses expressa l'alumne que al mestre li puguin semblar actituds de neguit... respecte que s'està produint un abús sexual infantil, etc.

Marina G: Et sents capacitada per detectar indicadors d'abusos sexuals en el dibuix infantil? Per què? Penses que estàs format per fer-hi front?

MF8: No, no em sento capacitada per detectar abusos sexuals infantils en el dibuix perquè no conec realment quins indicadors expressen que aquest alumne estigui patint aquesta problemàtica.

Marina G: Et mostro diferents dibuixos infantils (cicle inicial i algun de mitjà). D'aquests exemples, en quins dibuixos identificaries la possibilitat d'abús sexual? Quins et semblen alarmants i quins no? Per què?

MF8: Sí que és veritat que he vist molts dibuixos on els alumnes expressen ferides en el cos, dibuixos on es presenten despullats, sense roba, eh... hi ha un dibuix que apareix com si tingués el penis erecte, hi ha un altre que el dibuix presenta ferides i també com si el penis fos un ganivet...

Marina G: Llavors, quins dels dibuixos seleccionaries com a preocupants?

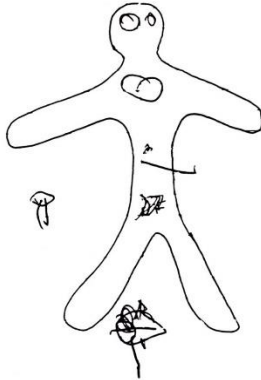
MF8: Les imatges que més m'han semblat alarmants... eh, pel que fa a l'abús sexual infantil són la B, la E, la A, la G, la H, la F i la K. Es mostren signes que poden... representar que aquest nen o nena està rebent conductes eh... o actituds o vivint situacions que tinguin molt a veure amb l'abús sexual infantil.

Marina G: En cas de detectar, per qualsevol via, senyals d'alerta sobre un infant que els pot estar patint, sabries com reaccionar? Quin és el protocol a seguir?

No, o sigui, no sabria com reaccionar, no conec el protocol que s'ha de seguir en cas que es detecti alguna senyal d'alerta sobre abús sexual infantil. Suposo que parlaria amb serveis socials i amb el conjunt de mestres del centre, però... no m'han ensenyat cap protocol i crec que... que ens haurien d'ensenyar aquestes coses perquè en un moment o altre serem mestres i haurem de conèixer com actuar en segons quines situacions.

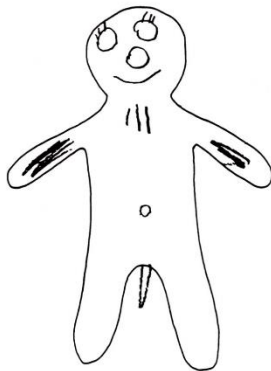
Apèndix C: mostra de dibuixos de la pregunta 6 de l'instrument de recollida de dades

A

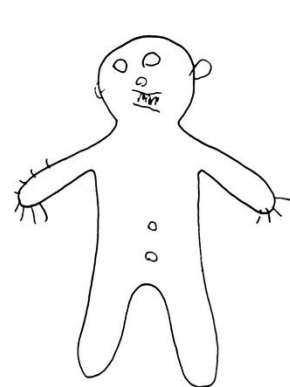
Preocupant; extret de Hibbard, R. A., Roghmann, K. i Hoekelman, R. A. (1987).

B

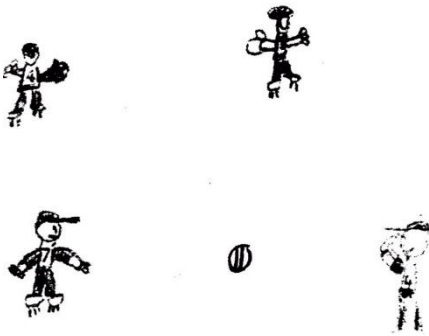
Preocupant; extret de Hibbard, R. A., Roghmann, K. i Hoekelman, R. A. (1987).

C

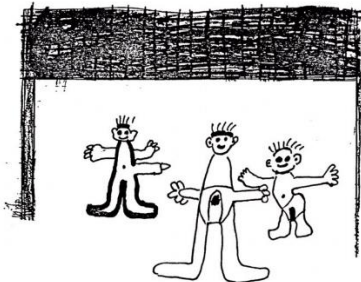
No preocupant; extret de Hibbard, R. A., Roghmann, K. i Hoekelman, R. A. (1987).

D

No preocupant; extret de Manning, T. M. (1987).

E

Preocupant; extret de Briggs i Lehmann (1989).

F

Preocupant; extret de Save the Children (2017).

G

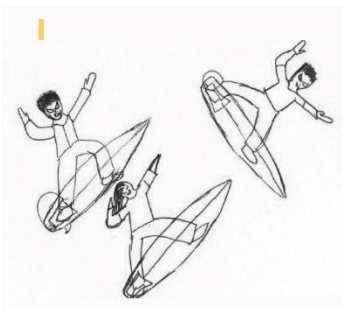
Preocupant; extret de Briggs i Lehmann (1989).

H

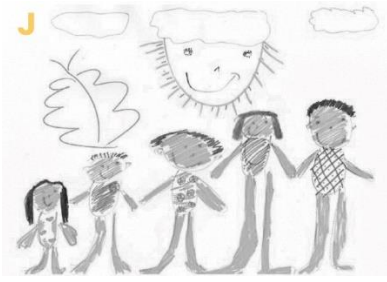

Preocupant; extret de Save the Children (2017).

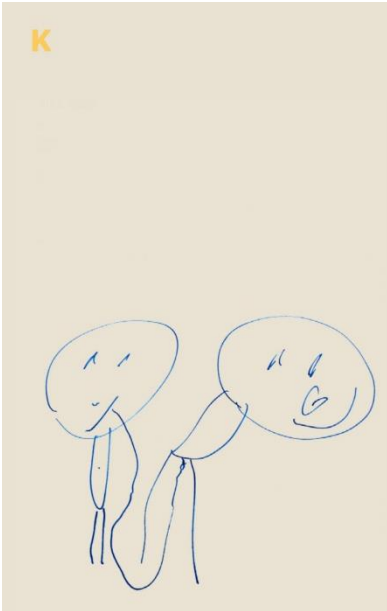
I

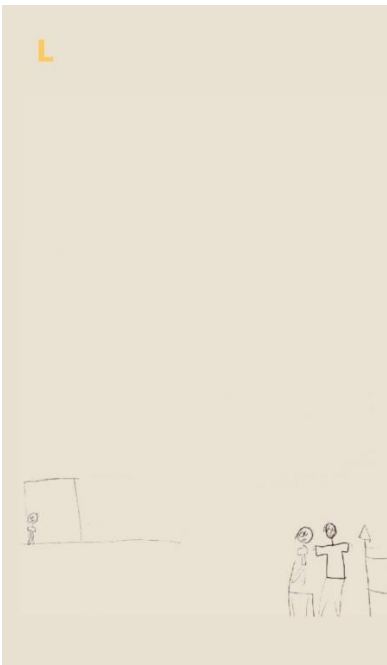
No preocupant; extret de Goldner i Scharf (2012).

No preocupant; extret de Goldner i Scharf (2012).

Preocupant; extret de Save the Children (2017).

Preocupant; extret de Save the Children (2017).

